

Վ. Աստղիբաբյան

ՄԻ ԷՁ
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ
ՇԱԲՈՒՄՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

В. АВЕТИСЯН

СТРАНИЦА ИЗ ИСТОРИИ
РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
В АРМЕНИИ

(1896—1900)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1961

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

331.88(47.925)(09)

Ա

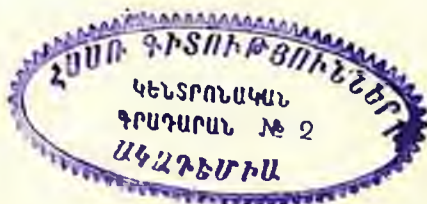
Վ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՄԻ ԷՋ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(1896—1900)

A $\frac{II}{14772}$

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐՈՎԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1968

Տ ա յ ա գ Ր Վ ու մ է
Հայկական ՍՍԽ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

Քրոշյուրը վեր է հանում 1896—1900 թվական-
ներին Ռիֆլիս—Կարս, Ալեքսանդրապոլ—Նրևան եր-
կաթուղու շինարարության վրա աշխատող բանվոր-
ների պայքարը Երկաթուղային վարչության ու կա-
պալառուների կամայականությունների և անլուր շա-
հադործման դեմ:

ՄԻ ԷՋ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

Մեր պատմական գրականության մեջ բավական լուսարանվել են Հայաստանում 1903 թվականից հետո տեղի ունեցած բանվորական շարժումները, հատկապես 1905—1907 թվականների գործադուլները Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերում ու գործարաններում, Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի ձեռնարկություններում, երկաթուղում: Մինչդեռ բանվորական շարժումը Հայաստանում ավելի վաղ ծագում ունի: Արիսիվային նյութերի և ժամանակի մամուլի ուսումնասիրությունը պարզում է նոր, հետաքրքիր էջեր բանվորական շարժումների մասին, որ տեղի են ունեցել Հայաստանում անցյալ դարի վերջերին, առանձնապես Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու շինարարությունում: XIX դարի 90-ական թվականներին Հայաստանի բանվորության ամենաստվար բանակը հենց այդ շինարարության աշխատողներն էին, որոնց կյանքն ու պայքարն են լուսարանում ներկա բրոշյուրում հրատարակվող նյութերը:

Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու շինարարության բանվորների վիճակի, նրանց աշխատանքային պայմանների, բանվորական հուզումների մասին նյութերը հիմնականում քաղում ենք Հայկական ՍՍՌ Կենտրոնական Պե-

տական պատմական արխիվի (ԿՊՊԱ) 270 ֆոնդի (Թիֆ-լիս—Կարս երկաթուղու կառուցման 3-րդ տեղամասի աշխատանքների պետ), 271 ֆոնդի (Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու կառուցման 4-րդ տեղամասի աշխատանքների պետ), Վրացական ՍՍՌ ԿՊՊԱ-ի 311, 312, 313 ֆոնդերի (Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու կառուցման աշխատանքների պետեր) գործերից և նույն արխիվի 39 ֆոնդի (Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետ) № 126 գործից:

Հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ բավական նյութեր կան այն տարիներին Անդրկովկասում լույս տեսնող պատրերական մամուլի որոշ օրգաններում:

Պետք է նշել, որ Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու շինարարության վրա աշխատողների կազմում եղել են ռևոլյուցիոնորեն տրամադրված առանձին բանվորներ, ինժեներներ ու տեխնիկներ, և նույնիսկ սոցիալ-դեմոկրատներ, որոնք աշխատել են հնարավորին շափ մամուլում երևան հանել բանվորների ծանր դրուժյունը, նրանց նկատմամբ երկաթուղու վարչության ու կապալառուների գործադրած ճնշումներն ու անմարդկային շահագործման փաստերը, և հասարակության ուշադրությունը դրավել դեպի բանվորական հարցը: Այդ կարգի մի շարք հոդվածներ 90-ական թվականների վերջերում տպագրվեցին Թիֆլիսում հրատարակվող «НОВОЕ ОБОЗРЕНИЕ» լիբերալ թերթում, որին սոցիալ-դեմոկրատներից երբեմն թղթակցում էին Ի. Լուչինը, Ն. Կոզերենկոն, Գ. Ֆրանչեսկին:

Երկաթուղային շինարարության բանվորների արյունը ծծող տգրուկներից մեկի արարքները մերկացրեց նարոգնիկ գրող-ժուռնալիստ Ի. Իվանովիչը (Սվեդենովը)

«Новое Обозрение» թերթի 1898 թվականի մարտի 11-ի համարում տպագրած իր «Կիրտավան և ընկ.» ֆելիետոնում: Այդ թերթի 1897 թվականի մայիսի 13-ի համարում առաջին անգամ տպագրվեց Հովհաննես Թումանյանի «Նախօրյակին» («Накануне») ակնարկը, որի մեջ մեծ զրոզը վարպետությամբ նկարագրում է երկաթուղու շինարարությունը և ուռու ձորերում, գյուղացիների վերարերմունքը պեպի իրենց հին, նահապետական կյանքը հեղաշրջող այդ նորամուծությունը բանվորների վիճակը: «Նախօրյակին» ակնարկը թարգմանված էր հնդինակի ձևազրից:

Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու շինարարության վրա աշխատող բանվորների անլուր շահագործման մասին հարուստ փաստեր են հաղորդում և այն մի քանի հոդվածները, որ տպվել են «Новое Обозрение» թերթի 1896 թվականի համարներում և կրում են «Կ.» ստորագրությունը:

Պետք է ենթադրել, որ «Կ.» ստորագրությունը կրող այդ հոդվածների հեղինակը ինժեներ Օ. Ա. Կոզանն է (Օ. Ա. Երմանակի), որը, ավարտելով Յյուրիխի պոլիտեխնիկումը, 1895 թվականին վերադարձել էր Ռուսաստան ու աշխատանքի ընդունվել Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու շինարարությունում:

Օ. Ա. Կոզանը դեռ արտասահմանում ուսանելիս հարել էր մարքսիզմին, դարձել էր ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական արտասահմանյան կազմակերպության անդամ և վերադառնալով Թիֆլիս Ֆ. Աֆանասևի, Ն. Կոզերենկոյի, Գ. Ֆրանչեսկու, Ն. Պոլետակի, Ս. Ալիլուևի հետ որոշակի դեր կատարեց Անդրկովկասում մարքսիզմի տարածման, բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական

խմբակների կազմակերպման գործում¹։ Սկզբում Կոդանը աշխատում էր Թիֆլիս—Կարս կռիվաթուղու կառուցման տեխնիկական բաժնում, իսկ հետո փոխադրվեց շինարարության երկրորդ անդամաւոր, որի գրասենյակը գտնվում էր Բորչալուի գավառի Ախթալա գյուղում (այժմ Հայկական ՍՍՌ Նոյեմբերյանի շրջան)։ Նա հենց Ախթալայում էլ բնակվում էր²։ 1896 թվականի փետրբարից Կոդանի վրա սահմանված էր ոստիկանական գաղտնի հսկողություն³։ Նրա բնակարանում 1897—1898 թվականներին ոստիկանությունը մի քանի անգամ խուզարկություն կատարեց։ Խուզարկություններից մեկի ժամանակ, Ախթալայում, նրա մոտ հայտաբերվեց ականավոր ռևոլյուցիոն սոցիալ-դեմոկրատ Վիկտոր Կուսնատովսկու համակը՝ գրված սիրիբի աքսորից⁴։

Աշխատելով որպես տեխնիկ, Կոդանին շատ լավ հայտնի էր երկաթուղու կառուցման վրա աշխատող բանվորների վիճակը և սահասարակ այդ շինարարությունում տիրող դրությունը՝ իր մանրամասնություններով։ Այդ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ «НОВОЕ ОБОЗРЕНИЕ» թերթի «К.» ստորագրությամբ հոդվածների հեղինակը Կոդանն է։ Բացի այդ, ինքը՝ Կոդանը ևս վկա-

¹ Օ. Ա. Կոդանը 1903 թ. հարեց մենշևիկներին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ էր։ Մենշևիկյան պարտիայից դուրս է եկել 1921 թ., 1920 թ. ընտրվել է Մոսկվայի Սովետի անդամ։ Եղել է հասարակական և գիտական աշխատանքներում։ 1934 թվականից՝ անհաստիական թռչակառու։

² Տես Վրացական ՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 313, դ. 3, թ. 183։

³ Նույն տեղում, ֆ. 7, դ. 147, թ. 31։

⁴ Տես Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Վրացական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 31, դ. 166, թ. 357։

յում է, որ իրոք, 1896—1897 թվականներին թղթակցել է վերոհիշյալ թերթին: Այդ մասին իր հիշողություններում նա գրում է.

«Բանվորների համեմատաբար լայն շրջանների վրա գրական ազդեցությունը սահմանափակվում էր մի քանի հոդվածներով տեղական «Новое Обозрение» լեզալ թերթում: ...Հաջողվեց զետեղել հոդվածներ այն հարցերի մասին, որոնք հետաքրքրում էին մեր խմբակների հետ կապված բանվորների լայն շրջաններին»¹:

Բացի այստեղ նշվող արխիվային նյութերից և մամուլում լույս տեսած թղթակցություններից կան, անընդատ, նաև այլ նյութեր: Բայց առկա նյութերն էլ բավական են, որպեսզի որոշակի պատկերացում կազմենք Թիֆլիս—Կարս և ապա Ալեքսանդրապոլ—Սրևան իրկաթուղու շինարարության բանվորների վիճակի, նրանք պորձադուլային շարժումների ու հուզումների մասին, բանվորական հուզումներ, որոնք սյոռթկալով ընդարձակ շինարարության մերթ այս, մերթ այն տեղամասում, երբեմն ավարտվել են ցարական ստտիկանության հետ բանվորների արյունոտ ընդհարումներով:

XIX դարի հետոնֆորմյան շրջանը Ռուսաստանի պատմության մեջ նշանավորվեց կապիտալիզմի արագ զարգացումով, կապիտալիստական զարգացումից դուրս չմնաց նաև Անդրկովկասը: Այստեղ ևս սկսեց աճել արդյունաբերությունն ու առևտուրը: Կապիտալիստական արտադրության զարգացմանը մեծապես խթանեց երկա-

¹ О. А. Ерманский, Из пережитого, М.-Л., 1927, стр.

թուղային շինարարությունը: Ռազմաստրատեգիական և տնտեսական նկատումներով ցարական կառավարությունը XIX դարի երկրորդ կեսից սկսեց երկաթուղային լայն շինարարություն երկրի տարբեր մասերում: Երկաթուղային մի շարք գծեր կառուցվեցին Անդրկովկասում: 1872 թվականին ավարտվեց և շահագործման հանձնվեց Փոթի—Թիֆլիս երկաթգիծը: 1883 թվականին երկաթուղով Բաքուն միացվեց Թիֆլիսին և Բաթումին: Այս սլաքովոր մագիստրալից բացի կառուցվեցին երկաթուղային մի շարք այլ ճյուղեր:

1895 թվականին սկսվեց Թիֆլիս—Կարս, իսկ 1899 թվականին Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուլֆա երկաթուղու կառուցումը: Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու կառուցումը նախատեսված էր ավարտել 1898 թվականի սկզբին, բայց իրականում այն շահագործման հանձնվեց 1899 թվականի դեկտեմբերին:

Երկաթուղու շինարարությունը զլխավորում էր «Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու կառուցման վարչությունը», որի գրասենյակը գտնվում էր Թիֆլիսում: Ամբողջ շինարարությունը Թիֆլիսից մինչև Կարս (մոտ 300 կիլոմետր), բաժանված էր հինգ տեղամասի: Առաջին տեղամասը սկսվում էր Նավթլուղից և վերջանում Սադախլո կայարանում, երկրորդ տեղամասի գրասենյակը գտնվում էր Ախթալայում, երրորդ տեղամասինը՝ Մեծ Ղարաբիլիսայում (այժմ Կիրովական), չորրորդինը՝ Ալեքսանդրապոլում (Լենինական) և հինգերորդինը՝ Կարսում: Յուրաքանչյուր տեղամաս ուներ վարչության կողմից նշանակված պետ, ինժեներ աշխուհիներ, աշխատանքի հսկիչ-գործակալներ, տասնապետներ, սպահակներ, սպահետապետներ, հաշվային աշխատողներ, ճանապարհային վարպետներ, ավագ և վերանորոգող բանվորներ

(արդէն կառուցված գծերի համար) և այլն: Սրանք բոլորը իրենց վարձատրութիւնը ստանում էին Երկաթուղու կառուցման վարչութիւնից, համարվում էին պետական աշխատողներ: Այսպես, օրինակ, 4-րդ տեղամասում 1899 թվականի ապրիլին հաստիքով կային 64 աշխատող, որոնցից 10-ը տասնապետ, 22 գծային վերանորոգող բանվոր, 22 պահակ¹:

Երկաթուղու շինարարութիւնը կատարվում էր տնտեսական եղանակով. հողաչին, քարային և շինարարական մնացած բոլոր աշխատանքները ինչպես նաև նյութերի հայթայթումը և բանվորական ձեռքերի հավաքագրումը Երկաթուղու կառուցման վարչութեան կողմից պայմանագրով հանձնված էր կոնտրազենտներին, այլ կերպ ասած, կապալառուներին և ենթակապալառուներին (ПОДРЯДЧИКИ И РЯДЧИКИ): Կոնտրազենտներն աշխատանքի անմիջական պատվերը ստանում էին տեղամասերի պետերից և գտնվում էին նրանց հսկողութեան տակ: Երկաթուղու կառուցման ամբողջ աշխատանքը կատարում էին այն հազարավոր բանվորները, որոնց վարձում էին խոշոր ու մանր կապալառուները: Բանվորների թիվը՝ ամբողջ գծի վրա «Մշակ» թերթի թղթակցի տվյալներով 1896 թվականին հասնում էր մոտ 10000-ի²:

Այդ բանվորները եկել էին ինչպես երկաթուղու շինարարութեան շրջանում գտնվող գյուղերից, այնպես էլ Ռուսաստանի ներքին նահանգներից և արտասահմանից: Հայեր, վրացիներ, ռուսներ, ադրեկացիներ, լեզգիներ, ուկրաինացիներ, թուրքեր, պարսիկներ, ասորիներ, հույ-

¹ Տես Հայկական ՍՍՌ-ի ԿՊՊԱ, ֆ. 271, դ. 19, թ. 358—359:

² «Մշակ», 1896, № 90, (Բանվորների թիվը ըստ երևույթին չափազանցված է, բայց տալիս է մոտավոր պատկերացում):

ներ, իտալացիներ, լեհեր, շեխեր—ահա՛ թիֆլիս—Կարս։
Երկաթուղու շինարարութեան բանվորութեան ոչ լրիւ
թվարկած ազգային կազմը։ Ռուս, վրացի և հայ
բանվորների մի որոշ մասն ունեւ Ռուսաստանում և
Անգրկովկասում կառուցված երկաթուղիների վրա աշ-
խատանքի փորձ։ Բավական հայ բանվորներ կային
Արևմտյան Հայաստանից, մեծ մասամբ գյուղացիներ,
որոնք 1894—1895 թվականների կոտորածներից ապաս-
տան էին գտել Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում։
Իտալացի բանվորները մեծ մասամբ աշխատում էին
թունելների շինարարութեան վրա։ Կային շատ հույն
վարպետներ։

Գրանց բոլորին, այստեղ՝ Լուովա անդնդախոր ձո-
րերն ու Շիրակի բարձրավանդակն էր բերել անհուն կա-
րիքն ու չբավորութունը, աշխատանք գտնելու և առժա-
մանակ իրենց ու հայրենիքում թողած ընտանիքների
գոյութունը պահպանելու հույսը։

Երկաթուղային շինարարութեան այդ տասնյակ-հա-
զար բազմադդ ու բազմալիզու բանվորութունը աշխա-
տում էր և ապրում չափազանց ծանր պայմաններում։
ամենավայրենի շահագործման ենթարկվում ազմինիս-
տրացիայի, իրենց անմիջական վարձակալ երկաթուղա-
յին տղրուկ՝ կապալառուների և այսպես կոչված ոչադ-
չիկների կողմից։ Աշխատանքի կապալային սիստեմը
մեծ հնարավորութուն էր տալիս կապալատալ ունեցողնե-
րին կարճ ժամանակամիջոցում այն կրկնապատկել ու
եռապատկել բանվորների արյուն-քրտինքի հաշվին։ Դա
հնարավոր էր մանավանդ այն պատճառով, որ բանվո-
րական ուժն այստեղ շատ էժան էր գնահատվում։ Ահա
թե ինչու երբ սկսվեց երկաթուղու կառուցումը համեղ
պատառի հոտն առած անդղների պիտ թիֆլիս—Կարս.

երկաթուղին թափվեցին մեծ ու փոքր մասշտաբի բազմաթիվ դրամատերեր՝ կապալաներ վերցնելու համար: Քրանց մեջ կային հայ վաճառականներ, վրացի իշխաններ, ադրբեջանական բեկեր, ռուս կուլակներ, ֆրանսիացի, իտալացի, անգլիացի, գերմանացի, ռումինացի և այլ ու այլ աղղղության սլատկանոց տարբեր երկրներից և կաթ կապալառու-վաճառականներ՝ Դեմոստի, Բաեխշ, Բելուրարոզով, Ֆոնտան, Մասլով, Նովիկայտիս, Կաստիլ, Ասլանիզի, Կիլրլոկ, Անդրեոլետտի, Սենդո, Ռոտշիլդ, Գինզբուրգ, Մեյեր, Կինսբրուններ, Ալմազով, Քաֆայիլով, Դոլիձե, Լյուբլինսկի — ահա՛ այդ կապալառուներից մի քանիսի անունները:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ, ինչպես նշեցինք, տնտեսապես քայքայված հազարավոր գյուղացիներ ու արհեստավորներ գործ գտնելու, սովից շմեռնելու համար եկել, թափվել էին երկաթգիծ, կապալառուները և շինարարության վարչությունը ամենաշնչին վարձով քշխատեցնում էին նրանց, թույլ տալիս ամեն տեսակ կամայականություններ:

Բանվորների մի մասն աշխատում էր օրավարձով, մի մասն էլ՝ գործավարձով: Ինչպես օրավարձով, այնպես էլ գործավարձով աշխատողները իրականում չէին ստանում նույնիսկ այն շնչին գրոշները, որ սլաճամանավորվում էին նրանց վճարել կապալառուները:

Օրավարձով աշխատողները ստանում էին 50—70 կոպեկ: Բայց սովորաբար դրա զգալի մասը բանվորի ձեռքը չէր ընկնում, որովհետև դրանից իրենց բաժինն էին հանում կապալառուն և նրա գործակալները՝ ոչադչիկները:

«Новое Обозрение» թերթի թղթակիցը ահա թե ինչպես է նկարագրում գործի կազմակերպման կապա-

լային սիստեմը և բանվորների վարձատրման կարգը Թիֆլիս—կարս երկաթուղում:

«Գործը հանձնվում է կոնտրադենտին: Կոնտրադենտն իր օգտին հատկացնելով համապատասխան տոկոսներ, սովորաբար 20-ից մինչև 40-ը, գործը հանձնում է այսպես կոչված ոչադչիկին: Վերջինս էլ իրեն բաժին վերցնելով համապատասխան տոկոս, գործը հանձնում է սերիշ ոչադչիկի, որն իր հերթին նույնն է անում: Այդպիսով բանվորները վարձվում են 6-րդ ու 7-րդ ձևերով և նրանց բաժին է մնում հազիվհազ 10—15 կոպեկ կոնտրադենտի հետ պայմանավորված ռուբլուց»¹:

Մանր և ոտոչակի մասնագիտություն պահանջող աշխատանքները կապալառուները հանձնում էին բանվորական արտիկներին կամ խմբերին՝ գործավարձով: Այս դեպքում ևս առյուծի բաժինը վերցնում էին կապալառուն և ոչադչիկները: Ահա մի քանի տվյալներ կապալառուների ու բանվորների վաստակների հարաբերության մասին՝ գործավարձով կատարվող աշխատանքներում:

Սովորական գրունտի 1 խորանարդ սաժենը² փորելու համար կապալառուները ստանում էին 2 ու 50 կ., իսկ բանվորներին վճարում էին 1 ու 30 կ. մինչև 1 ու 50 կ., ժայռոտ գրունտի 1 խորանարդ սաժեն փորվածքի համար 8 ու., և 13 ու 50 կ. (միջին հաշվով 10 ու 50 կ.), իսկ բանվորներին վճարում էին 6 ու 6 ու 50 կ., 1 խորանարդ սաժեն որմնաքարի համար ստանում էին 15 ռուբլի, վճարում 7 ու կամ 7 ու 50 կ.:

¹ «Новое Обозрение», 23 ապրիլի, 1896, «Из Борчалпнского уезда»:

² Մեկ սաժենը 2,14 մետր է:

Մեկ խորանարդ սաժեն խրամատ փորելու համար սովորական գրունտում 2 ո., իսկ բանվորներին վճարում էին 1 ո. 30 կ., իսկ հաճախ էլ օրավարձով էին հաշվում 60—70 կոպեկ, 1 խորանարդ սաժեն ավազի համար՝ 20 ո., բանվորներին վճարում էին 10—12 ո., և այդպես մնացած բոլոր աշխատանքներում կապալառուների և ոյադչիկների եկամուտը հասնում էր այն գումարի $\frac{1}{4}$ -ին կամ կեսին, որն ընդհանրապես վճարում էր երկաթուղու կառուցման վարչությունը աշխատանքների և նյութերի համար: Ընդհանուր առմամբ կապալառուի եկամուտը կազմում էր կապալի ամբողջ գումարի առնվազն 20 տոկոսը¹:

Բարվոր վիճակում շէին և այն ոչ մեծ թիվ կազմող մասնագետ, որակավորում ունեցող բանվորները, որոնք համեմատաբար ավելի բարձր վարձատրություն էին ստանում: Սրանք էլ ինժեներների և կապալառուների կողմից գծագրերը, շինանյութերը և այլ պարագաները ժամանակին չհայթայթելու պատճառով հաճախ հարկադրված էին լինում օրերով մնալ անգործ, առանց վարձատրության և այդ շրջանում ծախսել մինչև այդ վաստակած գումարը:

Կապալառուները, ոյադչիկները, աշխղեկներն ու տասնապետները բանվորներին, մանավանդ անգրագետ, կողոպտում էին նրանց կատարած աշխատանքը լրիվ չհաշվարկելու միջոցով:

Պետական բանվորները նույնպես շատ շնչին աշխատավարձ էին ստանում: Ավագ բանվորը, օրինակ, ստանում էր ամսական 30 ռուբլի, գծի վերանորոգող բանվոր

¹ Տե՛ս «Новое Обозрение», 22 հունիսի, 1896, «На работах: по постройке Карсской дороги». ստորագրությունը՝ Կ.

ըր՝ 18 ուրբլի: Ամսական 18 ուրբլի էին ստանում նաև գծի պահակները: Մինչդեռ տեղամասի պետերը ամսական ստանում էին 500—600 ուրբլի, ինժեներ-աշխուհիները 300—350 ուրբլի¹: Բացի աշխատավարձի այն հսկայական առավելությունից շինարարության ղեկավար կազմը ուներ նաև բազմաթիվ արտոնություններ և անաշխատ եկամտի այլ աղբյուրներ:

Կապալառուներն ու ոյադչիկները բանվորների հաշվին հարստանալու ուրիշ միջոց էլ ունեին. դա «կամավոր նվիրատվություններն» էին, որ բանվորները պետք է յուրաքանչյուր անգամ աշխատավարձ ստանալիս կատարեին հօգուտ ոյադչիկի: Այդ պայմանով էին սովորաբար ոյադչիկները բանվորներին աշխատանքի ընդունում: Եթե որևէ բանվոր հրաժարվեր իր աշխատավարձից ոյադչիկին համապատասխան բաժին հանելուց, նա միզրկվեր աշխատանքից, կընկներ ոյադչիկի «սև ցուցակում» և այլևս ամբողջ գծի վրա ոչ մի տեղ աշխատանքի չէր ընդունվի: Այդ հարցում ոյադչիկների միջև կար «լիակատար փոխըմբռնում» և համագործակցություն:

Կաշառակեր կապալառուներին ու նրանց ոյադչիկներին պաշտպանում էին տեղամասի պետերը (համապատասխան հատուցում ստանալով իհարկե) և Երկաթուղու շինարարության վարչությունը: Հայտնի են դեպքեր, երբ տեղամասի պետերը ոչ միայն խոչընդոտ չեն հանդիսացել ոյադչիկներին բանվորներից «նվերներ» վերցնելու, այլև իրենք են խրախուսել կամ նույնիսկ առաջարկել բանվորներին այդ կատարելու: Այս հաստատվում է հետևյալ բնորոշ գրությունը, որն ուղարկել է 1897 թվականի դեկտեմբերի 10-ին Թիֆլիս—Կարս

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ-ի ԿՊՊԱ, ֆ. 271, դ. 129, ք. 302—306:

երկաթուղու կառուցման վարչութեան պետ՝ ինժեներ Վուրցելը շինարարութեան հինգերորդ տեղամասի պետին:

Սևվազ վերահսկիչ Ա. Ի. Յարովեցկին, — գրում էր Վուրցելը, — բանավոր ինձ հաղորդեց, որ ույադչիկ Կանդելակիի բանվորների հետ վերջնահաշիվ կատարելիս (վերահսկողութեան տեղական ներկայացուցչի ներկայութեամբ), հանձնաժողովին արած ձեր առաջարկութեամբ, բանվորներից, իրենց համաձայնութեամբ, գանձվեցին հնգական կոպեկ յուրաքանչյուր աշխատանքային օրվա դիմաց՝ հօգուտ ույադչիկ Կանդելակիի: Բացի այդ վերջնահաշիվ կատարող հանձնաժողովում ձեր կողմից դարձյալ առաջարկվել է բանվորներին նվիրատվություն կատարել բարեգործական նպատակով Կարսում կազմակերպվող տոնածառի համար¹:

Կապալառուների կաշառակերութեան մասին «НОВОЕ Обозрение» թերթի 1898 թվականի մարտի 11-ի համարում, ինչպես սկզբից նշեցինք, տպագրվեց Իվանովիչի՝ հոդվածը՝ «Կիրտավան և Բնկ.» վերնագրով: Այդ հոդվածում բերված էին ճշգրիտ փաստեր, թե ինչպես բանվորները աշխատավարձ ստանալիս սխտեմատիկաբար «բաժին» էին տալիս ույադչիկ Սեբաստիան Կիրտավային, շնայած վերջինս շարունակ նեղում էր ու ճնշում նրանց: Հոդվածագիրը նշում էր նաև, որ Կիրտավան բացառություն չէր կազմում երկաթուղում, որ նման ձևով էին գործում բոլոր ույադչիկները: «Բանվորներին պակաս վճարելը, — գրում էր Իվանովիչը, — պատահական երևույթ չէ, այլ խրոնիկական: ... Ույադչիկին կաշառք

¹ Վրացական ՍՍՌ ԿԳՊԱ, ֆ. 313, ք. 5, թ. 183:

A II
14772

չսովորող բանվորը չի կարող աշխատանք ստանալ ամբողջ գծի վրա»¹։

Չնայած մամուլում Կիրատավայրի մերկացմանը և երկաթուղու երկու ինժեներներին կողմից նրան դատի հանձնելուն, Կիրատավան ոչ մի պատիժ չկրեց։ Վարչությունը ինչպես միշտ, կանգնեց ոչադչիկի թիկունքում, իսկ այն երկու ինժեներները իրենց համարձակության համար խիստ տուժեցին։ Նրանք աշխատանքի փոխադրվեցին այլ վայր²։

Սովորական երևույթ էր նաև բանվորներին ամիսնե-րով աշխատավարձ չվճարելը։ Կապալառուներն ու շինարարության ադմինիստրացիան հանցավոր անտարբերություն էին ցուցաբերում բանվորների օրինական պահանջների նկատմամբ։ Հաճախ նույնիսկ բանվորական արտեղները 6—7 ամիս փող չէին ստանում և բանվորները բազմաթիվ բողոքներից հետո ոչ մի արդյունքի չհասնելով, հարկադրված էին լինում առանց վերջնահաշիվ ստանալու հեռանալ հայրենիք։

«Ահա ամբողջ արտելով մի որոշ աշխատանք է կատարված,— պատմում է «Новое Обозрение» թերթի մի թղթակից,— և հարկավոր է վճարել։ Դիմում են անմիջական վարձակալին, բայց նա վճռականորեն մերժում է պատճառաբանելով, որ ինքը դեռ փող չի ստացել և ուղարկում է մյուս կապալառուի մոտ։ Նա իր հերթին հրաժարվում է վճարել, հայտարարելով, որ իր հաշիվն էլ դեռ չեն փակել... դորժը հասնում է սկզբնական գրվածքի կոնտրադենտին. սա արդեն բողոքարկման

¹ «Новое Обозрение», 11 մարտի, 1898.

² «Новое Обозрение», 8 սեպտեմբերի, 1899. «По новому дороге» ֆելիետոնը։

բարձրագույն ատյանն է: Բայց այստեղ էլ դործը չի վճուվում բանվորների օգտին...: Վերջին հույսը՝ Երկաթուղու կառուցման վարչությունն է. և ահա բանվորները հարյուրներով ուղևորվում են Թիֆլիս գանգատ տալու: Բայց վարչությունն էլ նրանց ջիշ է օգնում: ...Շատերն ի վիճակի չլինելով սպասելու նրա կարգադրության արդյունքներին, մեկնում են առանց իրենց հասանելիքը ստանալու»¹:

Լինում էին դեպքեր, երբ բանվորներին մի քանի ամիս աշխատեցնելուց հետո կապալառուները դիմում էին փախուսալի՝ յուրացնելով բանվորների ամբողջ աշխատավարձը: Երկաթուղու վարչությունը հրաժարվում էր, իհարկե, հատուցելու բանվորներին՝ առաջարկելով նրանց նման դեպքերում դիմելու գատարանին, ոստիկանությանը: Բայց դրանից էլ ոչինչ գուրս չէր գալիս, որովհետև բանվորները ոչ ժամանակ և հնարավորություն ունեին ամիսներ սպասելու մինչև կապալառուն հայտնաբերվեր ու դատի տրվեր, ոչ էլ հույս ունեին թե գատարանի վճիռը իրենց օգտին կլիներ: Փախուստի դիմած կապալառուն պատասխանատվությունից չէր վախենում, որովհետև համոզված էր, որ Երկաթուղու վարչությունն իրեն չէր հետապնդի քրեական պատասխանատվության ենթարկելու համար, իսկ դատի դեպքում էլ դրամի միջոցով նա կարող էր պաշտպանվել և գատավճիռը կլիներ ոչ թե իր դեմ ուղղված, այլ գանգատավոր բանվորների:

«Նշված բնույթի չարաշահումները, — գրում էր Իվանովիչը, — սովորական երևույթ են և բանվորները ակամա դիմանում են, որպեսզի չընկնեն ավելի վատթար

¹ «Новое Обозрение», 23 ապրիլի, 1896, «Из Борчалинского уезда»:

դրութեան մեջ. ձեռնտու է զրկվել աշխատավարձի մի մասից, քան թե կորցնել աշխատանքի իրավունքը»¹:

Բանվորներին թալանում էին նաև այն բաղմամբիվ մեծ ու փոքր առևտրականները, որոնք հաստատվել էին երկաթգծի շինարարութեան շրջանում, բացել էին կրօպակներ, խորտկարաններ և օղետներ: Հաճախ այդ կրօպակների ու օղետների տերերը նույն կապալառուներն էին լինում և այդ միջոցով նույնպես շահույթներ էին կորզում: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ բանվորները ամիսներով աշխատավարձ չէին ստանում, նրանք այդ փողազուրկ բանվորներին բարձր գներով ապառիկ մթերք էին բաց թողնում և ապա ամբողջ գումարը և տոկոսը գանձում էին վերջնահաշվի ժամանակ: Այնպես էր պատահում, որ բանվորը մինչև աշխատավարձ ստանալը այն արդեն ծախսած էր լինում կապալառուի կրօպակից ապառիկ գնումների վրա: Դա հնարավորութեամբ էր տալիս կապալառուներին հաստատելու առևտրի մենաշնորհ, հարկադրելու բանվորներին իրենց կրօպակներից գնումներ կատարել: Այդ և այլ պատճառներով կենսամթերքների գները երկաթուղու կառուցման շրջանում շատ ավելի բարձր էին, քան նույնիսկ Թիֆլիսում էր կամ մյուս քաղաքներում: Պարզ է, որ նման պայմաններում բանվորները օրական 14—16 ժամ, բառիս բուն նշանակութեամբ տաժանակիր և կյանքի համար վտանգավոր աշխատանք կատարելով, ոչ միայն չէին կարողանում որոշ գումար վաստակել իրենց ընտանիքներին օգնելու, կամ կուտակված պարտքերը վճարելու համար, այլև հաճախ չէին կարողանում նույնիսկ իրենց առօրյա սննդի նվազագույնը հայթայթելու:

¹ «Новое Обозрение», 11 մարտի, 1898:

Նրանք ապրում էին ժայրահեղ խնայողություն անելով,
կիսաքաղց վիճակում, աշխատում էին կիսամերկ ու
բոկոտան:

Չափազանց անմխիթար էին երկաթուղու շինարարության բանվորների կենցաղ-բնակարանային պայմանները: Հազարավոր բանվորներ ապրում էին շտապ կառուցված բարակներում, գետնախորշերում (ЗЕМЛЯНИКИ), կիսախարխուլ վրանների տակ կամ էլ բացօթյա: Ապրում էին խմբերով, իրար վրա կուտակված, առանց անկողնու, առանց թախտերի, խոնավ գետնի վրա, կեղտոտության ու գարշահոտության մեջ: Կուլտուրական սպասարկման, գրադարան-ընթերցարանների մասին խոսք անգամ չի կարող լինել:

Չի կարելի առանց հուզմունքի կարդալ բանվորների կենցաղային պայմանների մասին ժամանակակիցների թողած վկայությունները:

Ս.հա մի քանի փաստեր.

«Новое Обозрение» թերթում տպագրված Կ-ի հոդվածում մենք կարդում ենք.

«Բայց առանձնապես վատ են բանվորների կացարանները. դրանք մեծամասամբ լուսամուտից զուրկ, մեկ դռնով, երբեմն էլ առանց դռան, մի կլոր անցքով միայն մեծ դետնախորշեր են: Վեց արշին¹ լայնություն, 7 արշին երկարություն և 2¹/₂ արշին բարձրություն ունեցող այդ գետնախորշում տեղավորված են 10—12 մարդ: Լեռնոտ վայրերում կացարանները կառուցվում են քարից

¹ Մեկ արշինը 71,12 սանտիմետր է:

և այդ դեպքում նրանք ներսից մի քիչ բարձր են լինում: Իսկ ընդհանրապես քարի կացարաններում էլ նույնքան հարմարություններ ու մաքրություն կա, որքան գետնախորշերում: Ամռանը բանվորները հարմարավետ պառկում են դրսում, ձմեռը կամա թե ակամա հարկ է լինում իրար վրա կուտակվել գետնախորշերում և կարելի է պատկերացնել, թե ինչ վիճակ է տիրում այնտեղ այդ պահին...

Բանվորների կացարաններում հիգիենա չպահպանելու հետևանքով, ինչպես և աշխատանքի ծանրությունից ու այլ պատճառներով բանվորների մեջ շափաղանց շատ են մահացությունները. ձմռան ընթացքում շիրիմներ են գոյացել Ախթալայում, Ղարաքիլիսայում, Ջաջուռի մոտ և այլ վայրերում՝ շինարարության երկարությամբ¹:

Բանվորների բնակարանային պայմանների, նրանց սանիտարական վիճակի մասին մի շարք փաստեր իր ժամանակին հաղորդել են նաև տեղամասային բժիշկները, որոնց պարտականություններից մեկն էլ հանրակացարանների վրա հսկելն էր:

«1896 թվականի հուլիսի 4-ին և 5-ին, — հաղորդում է իր գեկուցագրի մեջ Յ-րդ տեղամասի բժիշկը, — ես ստուգեցի բանվորների բարակները, կրպակներն ու փոռերը Ղարաքիլիսայից մինչև Կամեն գծի երկարությունամբ: Ընդ սմին պարզվեց, որ բանվորների բարակները, կրպակներն ու փոռերը շատ տեղերում պահվում են վերին աստիճանի կեղտոտ, մանավանդ կապալառուներ Ասլանիդլի, Ֆոնտանի և Բանիչի մոտ:

Շատ տեղերում բանվորներն ապրում են իրար վրա թափված, խոնավ, վատ օդափոխվող, բնակվելու համար

¹ «Новое Обозрение», 22 հունիսի, 1896:

միանգամայն անսպասելիորեն դեմոկրատիզացում, որի հետևանքով վերջին ժամանակներս շատացել են բանվորների՝ տիֆով հիվանդանալու դեպքերը: Այսպես, օրինակ, հունիսի 25-ից մինչև հուլիսի 2-ը կապալառու Բանիգի բանվորներից հիվանդանոց են տարվել տիֆով հիվանդ յոթ հոգի, բոլորն էլ 123 վերստի վրա աշխատողների միևնույն պարտիայից: Այդ պարտիան բաղկացած է 100 հոգուց և նրանք բոլորն էլ ապրում են «դեմոկրատիզացում»¹:

Կացարաններում ծանր էր լինում մանավանդ անձրևային օրերին, առանձնապես աշնանը, երբ հորդառատ անձրևաջուրը լցվում էր դեմոկրատիզացում կամ չատ կառուցված վրանների ներսը: Վառարանների բացակայության պատճառով բանվորները սառչում էին, հնարավորություն չունեին թրջված շորերն անգամ չորացնելու: Երկաթուղու վարչութչյան գլխավոր բժիշկը 1895 թվականի սեպտեմբերին այդ մասին հարկադրված է եղել ահա թե ինչ արձանագրել:

«Բանվորների կացարանները մեծամասամբ բոլորովին չեն բավարարում տարվա ժամանակի պահանջներին, որովհետև բանվորների մեծ մասը տեղավորված է պատառոտված և չժածկվող վրաններում կամ բարակներում, որոնց վատ կառուցման հետևանքով բանվորները հնարավորություն չունեն պատսպարվելու ցրտից, բամուց ու անձրևներից»²:

Նույն թվականի նոյեմբերին 3-րդ տեղամասի բժիշկը գրում էր.

«Գծով շրջելիս ես նկատել եմ, որ շատ բարակներում,

¹ Հայկական ՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 270, գ. 4, թ. 255:

² Նույն տեղում, ֆ. 271, գ. 1, թ. 3:

որտեղ այժմ ապրում են բանվորները, շկան վառարաններ ու թախտեր»¹։

Բանվորների բնակարանային-կենցաղային անտանելի պայմանների մասին բժիշկների հաճախակի կազմած այս արձանագրություններն, իհարկե, ձևական բնույթ ունենին, որովհետև ոչ Երկաթուղու վարչությունը և ոչ էլ կապալառուները ոչ մի փորձ չէին անում փոխելու գոյություն ունեցող պայմանները։ Բժիշկների և բանվորների բոլոր ահազանգումները մնում էին անսպասասխան։

Շինարարությունում չափազանց վատ էր բժշկական օգնությունը։ Թեպետ բանվորների աշխատավարձի 1 տոկոսը պահվում էր բուժման ծախսերի համար, բայց բժշկական սպասարկում իսկական իմաստով գոյություն չուներ։ Տեղամասերում եղած բժիշկների և բուժակների փոքրաթիվ կազմը չէր կարողանում սպասարկել տասնյակ կիլոմետրերի վրա ցրված բանվորներին, մանավանդ որ բացակայում էին փոխադրական միջոցները, շկար դեղորայք։ Իսկ հիվանդությունները գծի վրա շատ-շատ էին։ Ամառվա շոգերին, երբ մոլեգնում էր ջերմախտը, բանվորները խինին և այլ անհրաժեշտ դեղերը ստիպված էին լինում իրենք ճարել՝ դնելով խանութպան-սպեկուլյանտներից։

Շուրավերից ուղարկված մի թղթակցության մեջ ահա թե ինչպես է նկարագրվում սանիտարա-բժշկական սպասարկման վիճակը երկաթուղու կառուցման 2-րդ տեղամասում.

«Բժշկական անձնակազմը,— գրում է թղթակիցը,— այստեղ բաղկացած է տեղամասի բժշկից և 4 բուժա-

¹ Հայկական ՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 270, գ. 4, թ. 69.

կից. վերջիններից մեկը ապրում է Սաղախլոյում, երկրորդը՝ տեղամասի ծայրում, իսկ տեղամասի բժիշկը և երկու բուժակները համարյա առանց տեղից շարժվելու գտնվում են Ախթալայում: Նկատի ունենալով, որ կառուցվող դժի վայրը, մոտ 100 վերստաշափ, վերին աստիճանի ջերմախտային է, որի հետևանքով հիվանդութունները բանվորների մեջ այստեղ շատ են, հարկ է, որ տեղամասի բժիշկը ավելի հաճախ մեկներ գիծը և բանվորներին տեղում օգնութուն ցույց տար և ոչ թե նրանց հրավիրեր Ախթալա: Ճիշտ է, բուժակը հիվանդներին իբր թե օգնութուն ցույց տալու համար երբեմն գիծ մեկնելով իր հետ վերցնում է նաև դեղորայք, բայց այնքան սահմանափակ քանակով, որ առաջին իսկ վերստի վրա ամբողջ դեղորայքը ծախսվում է: Դրա շնորհիվ խանութպաններից մեկը երկաթգծի սահմաններում նպարեղենի և քաղցրավենիի հետ միասին հաջող կերպով վաճառում է նաև խինին, խեղճ բանվորներից կորզելով անշափ մեծ գումար: Եթե նկատի ունենանք, որ երկաթգծում բժշկական օգնութունը բանվորներին ցույց է տրվում ոչ թե ձրի, այլ նրանց աշխատավարձի 1 տոկոսի դանձման դիմաց, ապա հասկանալի կլինի, որ բանվորների բողոքները բժշկական օգնության բացակայության մասին արդարացի են»¹:

Այդպես էր դրութունը նաև մյուս տեղամասերում:

Հիվանդութուններին շուտ էին ենթարկվում մանավանդ տեղական կլիմային անսովոր, Ռուսաստանից և Եվրոպայի երկրներից եկած բանվորները: Հիվանդների նկատմամբ կապալառուները և նրանց գործակատարները ցույց էին տալիս ամենաանհոգի վերաբերմունք:

¹ «Новое Обозрение», 1897, № 4770.

Նրանք նույնիսկ զլանում էին կազմակերպել հանրակացարաններում ընկած ծանր ու անխնամ հիվանդներին մարդավարի կերպով հիվանդանոց տեղափոխելը:

«Բազմաթիվ անգամ ես նկատել եմ, — գրում էր Յ-րդ տեղամասի բժիշկը տեղամասի պետին, — որ կապալառուները նույնիսկ ծանր հիվանդներին հիվանդանոց են ուղարկում կամ ոտքով կամ ձիով: Հիվանդները հաճախ հիվանդանոց են բերվում բուրբուխի տանջահար եղած և նույնիսկ գիտակցությունը կորցրած վիճակում»¹:

Բժշկական օգնության, խնամքի, դեղորայքի և սննդի պակասը, կացարանների հակասանիտարական վիճակը, ծանր աշխատանքն ու անսովոր կլիման, բանվորներից շատերին ֆիզիկապես ընկճում, գերեզմանի դուռն էր հասցնում: Մահացողներն այնքան շատ էին, որ 1896 թվականին Երևանի նահանգապետը հարց բարձրացրեց Կովկասի կառավարչապետի առաջ՝ դժի վրա մշտական աշխատանքի ուս քահանա հրավիրելու մասին՝ երկրի ներքին նահանգներից եկած մահացող բանվորներին ուղղափառ եկեղեցու ծեսերով լաղելու համար²:

Աշխատանքի պայմանները և անվտանգության ապահովության միջոցառումների համարյա բացակայությունը տեղիք էին տալիս նաև շատ դժբախտ դեպքերի, մանավանդ թունեղների կառուցման շրջանում: Պահպանված է 4-րդ տեղամասում 1897—1898 թվականներին տեղի ունեցած դժբախտ պատահարների դորժը: Այդ դորժից երևում է, որ 1897 թվականի փետրվարից մինչև 1898 թվականի փետրվարը արձանագրվել են 4-րդ տեղամասում աշխատանքի ժամանակ 36 բանվորների

¹ Հայկական ՍՍԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 270, գ. 4, թ. 220:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 270, գ. 2, թ. 24:

հետ պատահած դեպքերը: Այդ բանվորներից 13-ը մահացել են տեղնուտեղը, կամ հիվանդանոց տանելու ճանապարհին¹: Դրանք մեծ մասամբ Զաջուռի թունելի կառուցման վրա, իտալացի կապալառու Զուվանի Անդրեոլիտտի մոտ աշխատող բանվորներն են: Կենդանի մնացածներից շատերն էլ այնպես էին խեղվել ու հաշմանդամ դարձել, որ աշխատանքի համար այլևս պիտանի չէին:

Պետք է նկատի ունենալ, որ արձանագրվում էին ոչ բոլոր դժբախտ դեպքերը. այդ ձևնտու չէր կապալառուներին և Երկաթուղու վարչությանը: Բարդություններից խուսափելու համար կապալառուները, ոչադշիկները, աշխղեկները շատ դեպքերի մասին չէին էլ հայտնում և չէին էլ արձանագրում:

Վերևում բերված փաստերից մենք տեսանք, թե ինչպիսի վայրի շահագործման էին ենթարկվում, ինչպիսի անմարդկային պայմաններում էին աշխատում ու ապրում երկաթուղու կառուցող բանվորները: Բանվորները երկար չէին կարող լուռ ու մունջ տանել շինարարության վարչության և կապալառուների շարաշահումներն ու կամայականությունները: Նրանք հաճախ իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացնում, այս կամ այն ձևով արտահայտում իրենց զայրույթն ու դժգոհությունը: Բանվորները դանդառններ էին ուղարկում նահանգապետին, նույնիսկ Կովկասի կառավարչապետին՝ կապալառուների կեղեքումների դեմ: Բայց այդ բողոքները մնում էին

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 271, գ. 16, թ. 1—235:

անհետևանք: Դեռ ավելին, իշխանությունները վախնալով բանվորների հնարավոր շարժումներից երկաթուղու տեղամասերը, կապալառուների դրասենյակները ամրապնդում էին ոստիկանական նոր ուժերով: Բանվորների վրա օր ու դիշեր հսկում էին զինված պահակները, ժանդարմները: Պահնորդական բաժանմունքները հոգ էին տանում, որ բանվորների շրջանում չթափանցեն ուղղուցիտն տարրեր, քաղաքական տեսակետից անբարեհույս համարվող աշխատողների նկատմամբ հաստատելով ոստիկանական դադտնի հսկողութուն: Այսպես, օրինակ, 1898 թվականի ժանդարմական մի գրությունից հայտնի է, որ Անդրկովկասյան և Կարս—Քիֆլիսյան երկաթուղու ծառայողների մի ամբողջ խումբ գտնվում էր դադտնի հսկողության տակ¹:

Բանվորների վրա առանձնապես ծանր էր անդրադառնում և նրանց մեջ արդարացի ցասում էր հարուցում աշխատավարձի ձգձգումները, որ, ինչպես նշեցինք, սովորական երևույթ էր դժամասում: Բանվորների համար գժվար էր սարգել, թե ով էր աշխատավարձի ձգձգումների կոնկրետ մեղավորը՝ շինարարության Վարչութունը, թե կապալառուն, որովհետև բանվորների ղաջրույթն իրենցից վանելու համար Վարչութունը մեղքը դրում էր կապալառուի վրա, իսկ վերջինս էլ Վարչության վրա: Եվ ահա շատ դեպքում իրենց աշխատատեղերից ստանյակ ու հարյուր կիլոմետր անցնելով քաղցած ու տանջված բանվորները հասնում էին Քիֆլիս, որպեսզի պարզեին ու կապալառուից կամ շինարարության Վարչությունից վերջապես ստանային իրենց մի քանի ամսվա

¹ Տե՛ս Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Վրացական ֆիլիալի պարտարխիվ, ֆ. 31, գ. 181, թ. 12—14:

վաստակած փողը: Լոռվա շրջանի հարյուրավոր բանվոր-
ների Թիֆլիս կատարած մի այդպիսի երթի մասին հա-
ղորդում է Կ-ն 1896 թվականի մարտին «Новое Обо-
зрение» թերթում¹: Նման դեպքերի մասին կան հաղոր-
դումներ նաև այլ թերթերում: Բանվորների այդ մասսա-
յական երթերը ըստ էության բողոքի ցույցերի բնույթ
էին ստանում և ուղղվում էին իշխանությունների դեմ:

Բայց բանվորական պայքարը միայն նման երթերով
կամ բողոքներով չէր սահմանափակվում: Բանվորները
մի շարք տեղերում և մի շարք անգամներ դուրս են եկել
իրենց կեղեքիչների դեմ հրապարակային պայքարի,
թողել են աշխատանքը, ըմբոստ ցույցեր են սարքել,
քարերով ու մահակներով զինված հարձակվել կապալա-
ռուների և շինարարության տեղամասային գրասենյակ-
ների վրա, ուժով ստիպել՝ կապալառուներին իրենց
վերջնահաշիվը կատարել, վճարել աշխատավարձը:

Բանվորական այդպիսի հուզումներ տեղի ունե-
ցան 1896 թվականի ապրիլին երկաթուղու շինարա-
րության Ախթալայի տեղամասում: Այդ հուզումների
մասին տեղեկանում ենք Կովկասի քաղաքացիական
մասի կառավարչապետին ուղղված Թիֆլիսի նահանգա-
պետի ղեկուցագրից:

1896 թվականի ապրիլի 8-ին, — հաղորդում է Թիֆ-
լիսի նահանգապետը, — 200 բանվորներ՝ դժգոհ այն բա-
նից, որ երկար ժամանակ իրենց աշխատավարձը ուշա-
ցել էր, ներկայանում են կապալառու Բելոբորոդովի
գրասենյակը, Ախթալայի գործարանում և պահանջում
անմիջապես վճարել կատարված աշխատանքի համար
հասանելիք փողը: Երբ Բելոբորոդովը պատճառաբանում

¹ Տե՛ս «Новое Обозрение», 29 մարտի, 1896:»

է, որ ինքը փող չի ստացել Թիֆլիսից, բանվորները ներս են մտնում գրասենյակ, առաջարկում նրան իրենց հետ միասին դնալ Թիֆլիս հաշիվները փակելու Բանվորների այս ելույթի մասին Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու կառուցման աշխատանքների պետի օգնականը անհապաղ տեղեկացնում է Բորչալուի դավառապետին, որպեսզի նա «միջոցներ ձեռք առնի անկարգությունների վերջ տալու համար»¹: Ինչպես տեսնում ենք կառուցման պետի օգնականը բանվորների արդարացի պահանջը համարում է «անկարգություն»:

Գավառապետի կարգադրութեամբ խսկույն Ախթալա է հասնում Բորչալուի ոստիկանական պրիստավը ժանդարմների հետ և, ինչպես գրում է նահանգապետը, «ոստիկանական միջոցներով կարգը վերականգնվում է»:

Բանվորների նոր ելույթից վախենալով կապալառուն սկսում է նրանց մի մասի աշխատավարձը վճարել: Պրիստավը շորթորդ օրը վերադառնում է Շուլավեր (գավառային կենտրոնը) Ախթալայում թողնելով ուրյադնիկին՝ երեք ղինվորների հետ: Բայց շուտով բանվորներին հայտնի է դառնում, որ ոչ բոլորն են ստանալու աշխատավարձը: Ապրիլի 15-ին նրանք, 400 հոգով, նորից հավաքվում են կապալառուի գրասենյակի առաջ և պահանջում անմիջապես փակել բոլորի հաշիվները: Կապալառուն և գրասենյակը պաշտպանող ժանդարմները բանվորներին առաջարկում են հեռանալ, խոստանալով, որ փողը կվճարեն մի քանի օրից հետո: Բայց բանվորները, որ բազմիցս լսել էին այդպիսի խոստումներ, այլևս դրանց չէին հավատում և դայրույթով լցված

¹ Վրացական ՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 39, գ. 126 (Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու շինարարութեանում բանվորական հուզումների մասին)՝ թ. 1:

սկսում են ջարդել գրասենյակի դռների ու լուսամուտ-
ների ասյակիները, ձգտում գրասենյակ մտնել: Սկսվում
է ուժեղ գոտեմարտ բանվորների ու ժանդարմների միջև:
Ժանդարմները նույնիսկ սկսում են կրակել օդում, իսկ
նրանցից մեկը մերկացնում է սուրբը: Սա ավելի է բոր-
բորում բանվորական մասսայի զայրույթը և նա հուժկու
պրոհով դեն է շարտում ժանդարմներին, ղինաթափ ա-
նում և փախուստի մատնում նրանց: Բանվորների դեմ
անհասպաղ նետվում են ժանդարմական լրացուցիչ ուժեր:
ձերբակալվում են և դատի են տրվում 8 մարդ: Մի շարք
ակտիվ բանվորների հաջողվում է ֆաքսվել ոստիկանու-
թյունից:

Չնայած Ախթալայի բանվորների դեմ ձեռնարկված
ոստիկանական ռեպրեսիաներին, այդ ելույթը սթափեց-
րեց շատ բանվորների, մարտական ոգի ներշնչեց նրանց:
Դա ահեղ նախադրուշացում հանդիսացավ նաև կապա-
լառուներին, երկաթուղային շինովներին ու տեղական
իշխանությունների համար, որ իրենց դեմ կանգնած
բաղմազ ու բաղմալիզու բանվորական մասսան երկրի
հեռավոր ծայրամասում էլ ընդունակ է կուլիլու իր շա-
հերի համար: Այդ ելույթը այնուամենայնիվ, ահաբեկեց
և հարկադրեց կապալառուներին անհասպաղ վճարել բան-
վորների աշխատավարձը:

Ախթալայի տեղամասի բանվորների ելույթի նախա-
ձեռնողներն ու ղեկավարները, ինչպես հաղորդում էր
Թիֆլիսի նահանգապետը, եղել են Քութայիսի նահանգի
Ռաչայի գավառի հոթելի պուղի բնակիչներ Անտոն Դոխ-
նաձեն և Բիշիա Գուրգենիձեն, Նիկոլ—Իրմինդ գյու-
ղացի Իլարիոն Գեզիշիձեն և Նրիստաֆոր Գուրգենիձեն,
Գոգոլետի գյուղի բնակիչ Բեսո Սոխիձեն, Չիխանչիլի
գյուղի բնակիչ Նեստոր Զելիձեն, Սեկտար գյուղի բնակիչ

Գիրասիմ Մեման:աշվիլին, Սոչինո գյուղի բնակիչ Իվան Կվերնաձին, Թիֆլիսի գավառի Բոշվի գյուղի բնակիչ Նգոր Արշակունին, Ղաղախի գավառի Կոլբ գյուղի բնակիչներ՝ Դարթյանց Ավետիքը, Միսկարով Զախարը, Աղատով Օհանեսը, Դարշիլյանց Ակոպը, Ղուլիջանով Կարապետը, Խոջակ Սերգոն, Աղաբաբով Կարապետը, Աբովյան Անդրիասը, Ղուլիջանով Գիգոլը, Կոթիքյանգ գյուղի բնակիչ՝ Արուսին Փարսադանովը, Ղալաչա գյուղի բնակիչ՝ Ավետիք Ասկյարովը, Իշխի գյուղի բնակիչ՝ Գիգոլ Իսակը, Ճոճկան գյուղի բնակիչ՝ Ստեփան Ալավերդովը:

«Այս մասին տեղեկացնելով Ձերդ բարձր գերազանցութեանը, — գրում էր Թիֆլիսի նահանգապետը Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետին, — պատիվ ունեմ ծանուցելու, որ ոստիկանութեան հետաքննութեան արձանագրութեանը և ձերբակալված մեղադրյալները՝ Կարապետ Ղուլիջանովը, Սերգեյ Խոջակը, Անդրեաս Աբովյանցը, Գիգոլ Ղուլիջանովը, Օհանես Աղատովը, Բագրատ Նասիրովը, Գալուստ Զալալովը և Սիմոն Հախավերդովը հանձնված են Շուլավերի հաշտարար շրջանի քննիչին նախնական քննութեանը կատարելու մյուս թաքնված մեղադրյալներին բռնելու համար միջոցներ են ձեռք առնված, ինչպես և հաղորդված է դատախազական հսկողութեանը և որ Ախթալա կայարանում, վերը նկարագրված անկարգութեաններից հետո, բանվորների մեջ լրիվ հանգստութեան է հաստատված և անկարգութեանների հնարավոր կրկնութեանից խուսափելու համար, մինչև բանվորներին վճարելու գործի ավարտումը, ոստիկանական սլոխատավը թողնված է տեղում»¹:

¹ Վրացական ՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 39, գ. 126, թ. 3—4.

Բնական է, եր ոստիկանական ուժերի միջոցով բան-
վորական հուզումների, կամ շինուլնիկների տերմինով
ասած «անկարգությունների» «հնարավոր կրկնությու-
նից» խուսափելու վերաբերյալ Թիֆլիսի նահանգապետի
հուշսերը չարգարացան և շէին կարող արդարանալ:

Ախթալայի բանվորների ելույթը անարձագանք չը-
ժնաց: 1896 թվականի օգոստոսի 11-ին բանվորական
հուզումներ եղան 3-րդ տեղամասում, կապալառու Ֆոն-
տանի մետ: Իսկ 1896 թվականի դեկտեմբերի սկզբին,
աշխատավարձը չստանալու նույն դրդապատճառով,
բանվորական նոր, ավելի խոշոր հուզումներ բռնկեցին
այս անգամ կողմա պրիտտավության և Ալեքսանդրա-
պոլի գավառի սահմանագլխում, Մեծ Ղարաքիլիսայից
(Կիրովական) 12 վերստ հեռավորության վրա գտնվող
Ջամալուի շինարարական մասում: Հուզումները վերջա-
ցան ոստիկանության և կողակների հետ բանվորների
ընդհարումով, որի ժամանակ վիրավորվեցին 3 բան-
վոր:

Բանվորական այս հուզումների մասին կա մի շարք
վկանների հարցաքննության արձանագրությունը, որ
կազմել է 1896 թվականի դեկտեմբերի լույս 7-ի գիշերը
Ալեքսանդրապոլի գավառի առաջին տեղամասի պրիտ-
տավր: Դրանց են վերաբերում նաև Ալեքսանդրապոլի
գավառապետի դեկուցագիրը Երևանի նահանգապետին,
Երևանի նահանգապետի հեռագիրը Կովկասի կառավար-
չապետին, փոխգնդապետ Ռսրուկի հեռագիրը ժանդարմ-
ների շեֆի օգնականին, Ոստիկանական դեպարտամեն-
տին և Կովկասի կառավարչապետին:

Պետք է նկատի ունենալ, որ պրիտտավի կողմից

1 Հայկական ՍՍԹ ԿՊՊԱ, ֆ. 270, գ. 4, թ. 287:

կազմված արձանագրութիւնը չի տալիս բանվորական հուզումների ամբողջական և ճիշտ պատկերը, որովհետև դեպքերի ականատեսներից հարցաքննված են միայն փանդարմները, կապալառուն և նրա աշխատակիցները: Բանվորները, որոնք կարող էին ճշմարտութիւնը լրիւ պատմել, չեն հարցաքննված: Բնական է, որ կապալառուն, տեղամասի պետը, տեղի ոստիկանը և մյուս ծառայողները կաշխատելին ամեն կերպ թաքցնել ճշմարտութիւնը, հուզումների համար պատասխանատուութիւնը հեռացնել իրենցից: Այդ պատճառով էլ նրանք իշխանութիւններին բանվորների հուզումների մասին հայտնում են միայն այն ժամանակ, երբ արդեն նրանց հետ փակել էին հաշիվները և հեռացրել տեղամասից: Այս հանգամանքը նկատել էր Ալեքսանդրապոլի գավառապետը և, իրեն արդարացնելու համար, հարկադրված էր հաղորդել Երևանի նահանգապետին, որ իրոք երկաթուղու շինարարութեան ղեկավարները և տեղի ոստիկանը թաքցրել են իրենց իսկական եղելութիւնը, որ նրանք դիտավորյալ կերպով հուզումների մասին իրեն հայտնել են այն բանից հետո միայն, երբ բանվորներն արդեն հեռացված են եղել և նրանց հարցաքննելն անհնարին էր:

Երկաթուղու վարչութեան ներկայացուցիչները գործը ներկայացնում են այնպես, որ ընդհարման մեղավորը բանվորներն են և նրանց դեմ զենքի գործադրումը բխել է իբր թե ինժեներներին պաշտպանելու անհրաժեշտութիւնից:

Դեպքի մասին ճշմարտութեանն ավելի մոտ բացատրութիւն է տալիս Ալեքսանդրապոլի գավառապետը: Գավառապետի ղեկուցագրից և պրիստաւի արձանագրութիւնից պարզվում է, որ խտալադի կապալառու Դեմոստի բանվորները, թվով մի քանի հարյուր մարդ,

օգոստոսից սկսած աշխատավարձ չէին ստացել: Նրանց քաղամայրիվ ղիմումները չորս ամիս շարունակ անուշադրութեան է մատնված եղել: Յրտեքը վրա հասնելու կապակցութեամբ, երբ բանվորական կարիքն ավելի է մեծանում, դժգոհութիւնը գնալով սաստկանում է և նրանց պահանջներն ավելի կտրուկ են դառնում: 1896 թվականի դեկտեմբերի 1-ին, բանվորների մի քանի արտելներ, մեծ մասամբ Թուրքիայից եկած քարտաշներ, տեղեկանալով, որ կապալառուն այդ օրը ևս նրանց հաշիվները չի փակում, ըմբոստանում են: Հետևյալ օրը տեղի է ունենում բանվորների և կապալառուին պաշտպանելու համար Զամալու եկած խուպրեյա գեղի մի քանի կողակների միջև առաջին ընդհարումը: Բանվորներին հաջողվում է փախուստի մատնել ղիմումներին, բէլ իրենց բարակը: Դեկտեմբերի 3-ին պարզվում է, որ կապալառու Դեմոսսին հեռացել է Զամալուից: Այդ իմանալով բանվորներն ավելի են բորբոքվում: Նրանք սկսում են քարերով ջարդել կապալառուի գրասենյակի լուսամուտների ասպակիները: Դեմոսսիի աշխատակիցները և տեղի ոստիկանը սկսում են համոզել բանվորներին, որ դեկտեմբերի 5-ին գալու է տեղամասի պետ ինժեներ Յակչիչը և նրանց հետ վերջնահաշիվ է կատարելու: Հավատալով այդ խոստումներին բանվորները որոշ չափով հանգստանում են, բայց շեն ցրվում: Ամբողջ գիշերը նրանք գրասենյակի առաջ սպասում են դեկտեմբերի 5-ի լուսարացին, այն հույսով, որ տեղամասի պետը կդա և իրենց համար փող կրերի:

Դեկտեմբերի 5-ին իրոք գալիս է տեղամասի պետը տեղամասի ինժեներ Գերերի հետ: Նրանց շրջապատում են 300 բանվորներ: Բայց Յակչիչը հայտարարում է, որ կապալառու Դեմոսսին փող չունի և որ պետք է մի 6 օր

էլ սպասել, մինչև զուցե ստացվի: Այդ հայտարարութիւնը բանվորներին մեջ առաջացնում է շտեմնված ցասում: Նրանք հասկանում են, որ այս անգամ էլ իրենք խաբված են: Թե ինչ աստիճանի է հասնում բանվորների զայրույթը և ինչպես է այն արտահայտվում, այդ մասին հետեյալն ենք կարդում Ալեքսանդրապոլի գալառասպետի ղեկուցապրում:

«...Պետք էր տեսնել, թե ինչ պրոբլեմայն մեջ էին բանվորները, երբ ինժեներ Յակշիչը նրանց հույսերը շարժաքայնելով՝ իրեն շրջապատող արտելներին ասում է, թե նրանք վերջնահաշիվ կստանան մի շաբաթից: Բանվորների ամբոխն այս պատասխանը լսելով, շեշտակի դիմում է դեպի այն շենքը, ուր այս անգամ գտնվում էր գրասենյակը և նոբից սկսում է քարերով ջարդել ապակիները: Այդ շենքի պատշգամբում են գտնվում խոպրչան գնդից 8 հոգի կողակներ, կապալառու Գեմոսսիի պահակը՝ Դուդարովը, իսկ ժանդարմ Ալեքսեյենկոն մնում է պատշգամբի առաջ՝ համոզելու ամբոխին վերջ տալու անկարգութիւններին: Բայց հանկարծ նրա ուսի վրայով լսվում է հրացանի կրակոց, որից հետո ամբոխը ետ է քաշվում, իսկ երեք հոգի մնում են գետնին վիրաւոր: Գաղաղած ամբոխը տեսնելով, որ ինժեներ Յակշիչը և Գերերը փախչում են դեպքի վայրից, հասնում են նրանց և առանց բռնութիւն գործադրելու, տանում են այնտեղ, ուր մնացել են վիրավորները, խնդրելով իրենց հանձնել մեղավորին»¹:

Պարզվում է, որ բանվորների վրա կրակոցը կապալառու Գեմոսսիի պահակն է կռել: Ըստ փոխգնդապետ

¹ Վրացական ՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 39, գ. 126, թ. 17:

Ռորուկի հեռագրի՝ պահակը կրակել է բանվորների վրա կապալառուի կարգադրությամբ¹ :

Բանվորները պահանջում են իրենց հանձնել պահակին, բայց զինվորներն ու ժանդարմը փախցնում են նրան և ձերբակալելու անվան տակ ազատում բանվորների պատժող ձեռքից :

Բանվորների ելույթը ճնշելու համար տեղամասի պետը զինվորական լրացուցիչ ուժեր է պահանջում :

Բանվորները ծայրահեղորեն զայրացած սկսում են շարժվել դեպի Ղարաքիլիսա, որպեսզի այնտեղ քարուքանդ անեն տեղամասի գրասենյակի շենքը, և այսպիսով վրեժ լուծեն իրենց հարստահարիչներից : Զորքով և ոստիկանությամբ ուժեղացվում է նաև Ղարաքիլիսան :

Բանվորների սաստկացող ցասումից և հետագա բարդություններից վախեցած, երկաթուղու շինարարության տեղամասի ղեկավարները բանվորներին համոզում են և կես ճանապարհից ետ դարձնում կրկին Զամալու, արագորեն նրանց հետ վերջահաշիվ կատարում և ապա ուղարկում բոլորին իրենց հայրենիքը՝ Թուրքիա :

Այսպիսով «ոստիկանական միջամտությամբ» գծի վրա նորից վերահաստատվում է «խաղաղություն» :

Զամալուի մոտ բանվորների ելույթը, ինչպես ցույց են տալիս փաստաթղթերը, մեծ տագնապ էր առաջ բերել ոստիկանության և տեղական իշխանությունների շրջանում : Այդ շարժման ժամանակ երկաթուղու շինարարության բանվորները տվին առաջին զոհերը : Այնուամենայնիվ նրանք հարկադրեցին, շնայած ծանր գնով, բավարարել իրենց արդարացի պահանջը :

1897 թվականի հոկտեմբեր ամսին բանվորական

¹ Վրացական ՍՍԻ ԿՊՊԱ, ֆ. 39, գ. 126, թ. 17.

նոր, խոշոր հուլումներ եղան այս անգամ արդեն 5-րդ տեղամասում, Կարս քաղաքում:

Այստեղ ևս բանվորները երկար ժամանակ առանց վարձատրութեան աշխատելով, բողոքում են Կարսի զինվորական նահանգապետին, ապա Կովկասի կառավարչապետին:

Բայց, ինչպես սովորաբար լինում էր, այդ բողոքները մնում էին անհետևանք:

Հոկտեմբերի սկզբին բանվորների դժգոհութիւնը արտահայտվում է բուն ցույցերով: Թողնելով աշխատանքը նրանք ոչադշիկներից կտրուկ պահանջում են վերջնահաշիվ կատարել: Բանվորների զայրույթից վախեցած ոչադշիկները փախչում են Կարսից՝ առանց բանվորներին վճարելու: Հոկտեմբերի 24-ին մոտ 250 բանվորներ հավաքվում են շինարարութեան տեղամասի գրասենյակի բակը և պահանջում տեղամասի պետից, որ վարչութիւնը վճարի իրենց կատարած աշխատանքի վարձը: Տեղամասի պետը Կարսի զինվորական նահանգապետից շտապ ուստիկանական ուժեր է պահանջում ըմբոստացած բանվորների դեմ: Փանդարմների հետ անհապաղ դեպքի վայրն են գալիս ուստիկանապետը և պրիստավը: Ուստիկանապետը առաջարկում է բանվորներին ցրվել, հայտարարելով, որ նրանց գործողութիւնները իբր հակաօրինական են, որովհետև բանվորներին վարձել են ոչադշիկները և ոչ թե գրասենյակի պետը, ուստի նրանք պիտի ոչադշիկներից պահանջեն իրենց աշխատավարձը, դիմեն դատարան և այլն: Ուստիկանապետի այդ հորդորները իհարկե բանվորներին չեն համոզում: Նրանք պնդում են իրենց պահանջների վրա: Բանվորների պարագլուխներից մեկը առաջ գալով ուղղակի հայտարարում է, որ ինչպես ինքը, այնպես էլ բոլորը

տեղամասի գրասենյակից անհայադ պահանջում են վերջնահաշիվ կատարել: Ոստիկանապետը կարգադրում է ձերբակալել նրան: Այդ ժամանակ բանվորների ամբողջ մասսան միահամուռ կերպով հարձակվելով փորձում է ժանդարմների ձեռքից ազատել իրենց ձերբակալված ընկերոջը:

Ոստիկանապետի հրամանով ժանդարմները մերկացնում են սրերը և սկսում ցրել բանվորներին: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ ձերբակալվում են մի քանի բանվորներ ևս և ոստիկանատուն տարվում, մասսան հարկադրված է լինում ցրվել¹:

Բայց ոստիկանական զինված ուժի առաջ բանվորները ժամանակավորապես միայն նահանջեցին: Շուտով մի քանի հարյուր բանվորներ մեկնեցին Թիֆլիս՝ մասսայաբար բողոքելու և հատուցում պահանջելու իրենց աշխատանքի դիմաց: Նրանք դիմեցին Թիֆլիս—Կարս նրկաթուղու վարչությանը, որը սակայն մերժեց բանվորների պահանջը: Այն ժամանակ նրանք կազմակերպված բողոքելու գնացին սլալատ, Կովկասի կառավարչապետին: Բանվորների բողոքի երթը հայտնի դարձավ հասարակայնությանը: Պարբերական մամուլում հաղորդագրություններ երևացին բանվորների արդարացի պահանջների վերաբերյալ:

Հետագա աղմուկից և բարդությունից խուսափելու համար Կառավարչապետը կարգադրում է Սրկաթուղու վարչությանը վերջնահաշիվ կատարել Կարսի տեղամասի բանվորների հետ և դրանով վերջ տալ ցարական իշխանությունների համար անհաճո «բանվորական անկարգություններին»²:

¹ Տես Վրացական ՍՍՌ ԿՊՊԱ, ֆ. 313, գ. 5, թ. 25:

² «Новое Обозрение», 11 մարտի, 1898:

Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու շինարարության վրա
բանվորական հուզումները միայն բերված փաստերով
չեն սուղանում: Շինարարության վարչության և կապա-
լառուների կամայականությունների ու ճնշումների դեմ
բանվորների պայքարը տարբեր ձևերով, ամբողջ ժամա-
նակամիջոցում արտահայտվել է: Բանվորական գործա-
դուլների և հուզումների հետևանքով հաճախ խախտվել
են կառուցման ժամկետները, թեպետ այդ խախտում-
ները վարչությունը շարունակ աշխատել է բացատրել,
կլիմայական և այլ պատճառներով:

1899 թվականի դեկտեմբերի մեկին բացվեց երթևե-
կությունը Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու: Դրանից հետո
աշխատանքները հիմնականում կենտրոնացան Ալեք-
սանդրապոլ—Երևան, ապա Երևան—Ջուֆա գծի կա-
ռուցման վրա: Այստեղ ևս բանվորների նկատմամբ տի-
րում էին նույն կեղեքումներն ու կամայականություն-
ները, այստեղ ևս հաճախակի բռնկում էին բանվորա-
կան հուզումներ: Բաքվի «Каспий» թերթի հաղորդմամբ
1900 թվականի ամռան աշխատանքները դադարում են
Ալեքսանդրապոլ—Երևան գծում ոչ թե շոգերի պատճա-
ռով, ինչպես պաշտոնապես հայտարարվում էր, այլ այն
պատճառով, որ բանվորները կապալառուներից երկար
ժամանակ աշխատավարձ չստանալով հրաժարվել էին
աշխատանքից: «Նույնիսկ այժմ,— գրում էր թերթը դեկ-
տեմբերի սկզբին,— մի շարք բանվորներ չեն բավարար-
ված կապալառու Ջեբելյուջի կողմից, որի վրա դանդա-
տ են տվել նահանգապետին և դատարան»¹:

1901 թվականի դեկտեմբերի 13-ին, մեկ տարի ուշա-

¹ «Новое Обозрение», 6 դեկտեմբերի, 1900.

ցումով, ավարտվեց Ալեքսանդրասյուլ—Երևան գծի վերջին օղակի կառուցումը:

Թիֆլիս—Կարս, Ալեքսանդրասյուլ—Երևան երկաթուղու շինարարության բանվորների պայքարը Անդրկովկասի և Հայաստանի պրոլետարիատի անդրանիկ շարժումների պատմության կարևոր էջերից մեկն է կազմում: Այդ պայքարը տակավին տարերային բնույթ ուներ: Բանվորական հուզումները բռնկում էին տնտեսական հողի վրա և հիշեցնում էին հաճախ դյուղացիական բունտերը: Եվ դա հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ կառուցող բանվորների մեծ մասը հավաքագրվում էր դյուղացիությունից և աշխատում էր ոչ երկար ժամկետով: Դա անշուշտ իր կնիքն էր դնում շարժման վրա: Բայց միաժամանակ չի կարելի անտեսել այդ հուզումների ընդհանուր կապը Անդրկովկասի և Ռուսաստանի բանվորական շարժումների հետ, որոնք սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների և, առանձնապես, Վ. Ի. Լենինի հիմնադրած Պետերբուրգի «Բանվոր դասակարգի ազատագրման պայքարի միություն» ղեկավարությունում XIX դարի 90-ական թվականների վերջին մեծ թափ էին ստացել:

Մենք տեսանք նաև թե ինչպես, շնայած ցարական ոստիկանության աշարջությունը, Ռուսաստանից և Անդրկովկասի քաղաքներից Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու կառուցման բանվորների շրջաններն էին թափանցում առանձին սոցիալ-դեմոկրատներ, որոնք որոշակի ազ-

գեցություն էին գործում բանվորների վրա, աշխատում էին բարձրացնել նրանց դասակարգային գիտակցութիւնը: Առանձնապէս խոշոր ազդեցութիւն էր գործում Անդրերկաթուղու Թիֆլիսի գլխավոր արհեստանոցների և դեպոյի բանվորների ունեւորացիոն շարժումը: Այդ արհեստանոցներում և դեպոյում 90-ական թվականների վերջին աշխատում էր 3000—3500 բանվոր¹: նրանց մեջ մեծ աշխատանք էին կատարում Թիֆլիսի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները, որոնց նախաձեռնութեամբ 1896 թվականին նախապատրաստուած խոշոր գործադուլ, հրապարակուած երկաթուղու բանվորներին ուղղուած պրոկլամացիաներ: 1898 թվականի դեկտեմբերին բռնկեց երկաթուղու Թիֆլիսի գլխավոր արհեստանոցների 2000 բանվորների գործադուլը: Այդ կապակցութեամբ ձերբակալուած թաւանակ ախտիւ բանվորներ: Բայց Երկաթուղու վարչութիւնը, աչնուամենայնիւ, գործադուլավորների կազմակերպուածութեան և հաստատակամութեան առաջ տեղի տուած և բաւարարեց նրանց մի շարք պահանջները:

Բանվորական շարժումների աճման այս մթնոլորտում ծագած Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու կառուցման բանվորների հուզումները, ցույցերը, գործադուլները ունեցան անշուշտ նաև իրենց ունեւորացիոնացնող նշանակութիւնը: Դրանք անարձագանք չէին մնում Անդրկովկասում: Սոցիալ-դեմոկրատական և առաջավոր այլ գործիչների միջոցով բանվորների պայքարը և նրա շարժառիթները հայտնի էին դառնում աշխատավորական մասսաներին, հուզում նրանց: Այդ հաստատուում է թեկուզ

¹ Տե՛ս «Очерки истории Коммунистической партии Грузии», Тбилиси, 1957, стр. 14.

այն հողավածներով ու նյութերով, որ հրապարակվում էին Անդրկովկասի պարբերական լեզալ մամուլում:

Բացի այդ, բանվորական հուզումները սարսափ էին ազդում տեղամասերի պետերի, կապալառուների, ոչադ-լիկների, տեղական իշխանությունների վրա, նրանց պահում մշտապես լարված վիճակում: Բանվորական հոծ մասսաների զայրույթից վախեցած գործատերերը հաճախ հարկադրված էին լինում բավարարել նրանց արդարացի պահանջները: Դա ավելի համարձակ էր դարձնում բանվորներին և հասկացնում նրանց շահագործողների դեմ համախմբված, ինտերնացիոնալ համերաշխությամբ պայքար մղելու նշանակութունը:

Երկաթուղու շինարարության բանվորների ելույթները Հայաստանի բանվոր դասակարգի անդրանիկ շարժումներն էին: Այդ պայքարի բովով անցած շատ բանվորներ հետագայում բոլշևիկների ղեկավարությամբ ակտիվ դեր կատարեցին ուսուցիչին շարժումների մեջ թե երկաթգծում, որտեղ նրանցից որոշ մասը մնաց մրշտական աշխատանքի, և թե առհասարակ Հայաստանի ջաղաքներում ու գյուղերում:

Ф.У.С.Д.Р.Г.Р.Б.Р
ДОКУМЕНТЫ

**1. ДОНЕСЕНИЕ ТИФЛИССКОГО ГУБЕРНАТОРА
О ВОЛНЕНИЯХ СРЕДИ РАБОЧИХ НА СТАНЦИИ
АХТАЛЫ ПРИ ПОСТРОЙКЕ ТИФЛИССКО-
КАРСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ**

20 апреля 1896 года

Господину Главнoначальствующему
гражданскою частью на Кавказе

Помощник начальника работ по сооружению Тифлиско-Карсской железной дороги инженер Симберг, отношением от 8 сего апреля за № 496, уведомил борчалинского уездного начальника о буйствах, производимых толпою рабочих в числе двухсот человек, явившихся в Ахталу и препятствовавших особо назначенной комиссии отправлять свои служебные обязанности по производству подсчета работ контрагента Белобородова,—просил принять меры к прекращению беспорядков. Вследствие этого уездным начальником тогда же был командирован на место борчалинский полицейский пристав, который, прибыв на место, обнаружил, что рабочие, недовольные продолжительным задержанием заработной платы, за час до прибытия пристава, являсь в контору контрагента инженера Белобородова на Ахталском заводе, требовали не-

медленной уплаты денег за работу, затем, ворвавшись в контору, предложили контрагенту Белобородову следовать за ними в Тифлис для расчета. Полицейскими мерами порядок был водворен и за сим контрагент Белобородов, получив из Тифлиса деньги, приступил к раздаче их; но раздача денег шла очень медленно вследствие того, что между Белобородовым и рядчиками его возникали недоразумения из-за счетов. Пристав, видя, что рабочие успокоились и хотя медленно, но получают удовлетворение, оставив там урядника с тремя всадниками, сам на четвертый день вернулся обратно в Шулаверы; но вслед за тем было получено известие из Ахталы, что рабочие избивли жандармов и вновь бунтуют. Пристав тот же час вновь был командирован с двадцатью казаками и, немедленно приняв на месте должные меры к восстановлению порядка, дознал, что 15 апреля, часов в семь утра, когда контрагент Белобородов раздавал деньги рядчикам Самсону Гугунава и Петру Робакидзе,— рабочие в числе 400 человек рядчиков Арсения Микишвили, Ноя Иосселиани и Самсона Парулава собрались там и стали настоятельно требовать от Белобородова немедленного удовлетворения причитающимся им за работу деньгам. Несмотря на просьбы и увещания как со стороны Белобородова, так и жандармских унтер-офицеров повременить впредь до возвращения из Тифлиса рядчика Микишвили и предъявления последним счета причитающимся ему деньгам, толпа рабочих стала производить шум и буйство, при чем выло-

мав в дверях и окнах конторы Белобородова стекла, стала врываться в самую контору, некоторые же из рабочих, обнажив кинжалы, стали бросаться на жандармов, причем двое из них последних Гришин и Кондратов были вынуждены произвести из револьверов выстрелы в воздух с целью прекращения беспорядков, а жандарм Мирошников обнажил шашку. Такое положение дела еще больше озлобило рабочих, которые уже стали наносить жандармам дубинами побои и отняли у Мирошникова шашку, а у жандарма Козырена отрезали кобуру с револьвером и таковые унесли с собой.

Главными зачинщиками этих беспорядков оказались жители селений Хотевы, Рачинского уезда, Кутаисской губернии — Антон Дохнадзе и Бичия Гургенидзе, с. Никор-Ирминда — Илларион Гегешидзе и Христофор Гургенидзе; сел. Гогсети, Рачинского же уезда — Бесо Сохидзе; сел. Челчанчели — Нестор Челидзе; с. Сиктар, Шоропанского уезда — Герасим Меманашвили; с. Бочви, Тифлисского уезда — Егор Аршакуми; с. Сочино, Кутаисского уезда — Иван Квернадзе, поранивший в это время кинжалом в руку рабочего Аракелова, и жители селений Кульп, Казахского уезда — Аветик Дартянц, Захарий Мискаров, Оганес Азатов, Акоп Дарчлиянц, Карапет Кулиджанов, Серге Ходжаев, Карапет Агабабов, Андриас Абовьянц, Гигол Кулиджанов; сел. Кодикенд — Арутин Парсаданов; сел. Калача — Аветик Аскарлов; с. Иших — Гигол Исаев, с. Чочкан — Степан Алавердов, из

коих у Аветика Дартиянца, Захария Мискароца и Оганеса Азатова найдены и отображены отнятые у жандармов револьвер и шашка, каковые возвращены по принадлежности.

Доводя об этом до сведения Вашего Высокопревосходительства, имею честь доложить, что протокол полицейских дознаний вместе с задержанными обвиняемыми: Карпетом Кулиджановым, Сергеем Ходжаевым, Андриасом Абовьянцем, Гиголом Кулиджановым, Оганесом Азатовым, Багратам Насибовым, Галустом Джалаловым и Семеном Ахвердовым, переданы следователю Шулаверскому Мирowego участка, для производства предварительного следствия; к задержанию же остальных скрывшихся обвиняемых приняты меры, а также сообщено и прокурорскому надзору, и что на станции Ахталы после описанных беспорядков водворено полное спокойствие среди рабочих и во избежание повторения скандалов на месте оставлен полицейский пристав впредь до окончательной расплаты с рабочими.

Губернатор (подпись)

Правитель канцелярии (подпись)

ЦГИА Грузинской ССР, ф. 39, Архив Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, дело 126 о волнениях среди рабочих при постройке Тифлиско-Карсской железной дороги, 1896 г., лл. 1—4.

2. КОПИЯ С РАПОРТА АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО
УЕЗДНОГО НАЧАЛЬНИКА ЭРИВАНСКОМУ
ГУБЕРНАТОРУ О ВОЛНЕНИЯХ СРЕДИ
РАБОЧИХ В ЗАМАНЛУ

13 декабря 1895 года

5-го сего декабря, в 6 часов вечера, за начальника 3 участка инженер Пузанов из сел. Б. Караклис телеграфировал, что между рабочими на линии начальника участка Якшич и инженер Герер находятся в осаде в бараках Заманлу, просил безстлагательно вооруженного содействия, присовокупив, что пристава в Караклисе нет и без него не дают всадников, а 7 декабря жандарм унтер-офицер Алексеев, из селения Б. Караклиса же, прислал телеграмму на имя товарища прокурора следующего содержания: «5 декабря, присутствуя при уплате денег рабочим подрядчика Демосси, произошел бунт между его рабочими вследствие требования последними окончательного расчета, которые вооружившись палками и камнями до 300 человек, насильственным образом вломались в контору, выбили окна, у дверей конторы стояли 8 казаков и сторож Демосси Хаджи Дударов, который, после удара его палкой по руке, сделал боевой вы-

стрел, равня трех бунтовщиков турецко-подданных. Мустафу Ячич тяжело, Омара Мамеда и Мамеда Коджа легко. Следователю сообщено».

По первой телеграмме инженера Пузанова было по телефону предложено приставу, во-1-х, принять меры к освобождению инженеров Якшича и Герера, находящихся в осаде в бараках Заманлу, взяв для этого команду всадников и, во-2-х, виновных привлечь к ответственности,— а по второй телеграмме, присланной 7 декабря вечером унтер-офицером-жандармом Алексеенко на имя товарища прокурора, я выехал с этим последним в с. Б. Караклис для ознакомления с положением дела на месте.

Представляя копию с протокола дознания пристава 1-го полицейского участка, считаю долгом пояснить следующее:

1-е. Горный ручей «Заманлу», где произошли беспорядки, находится в 12 верстах от с. Б. Караклис, по Бамбакскому ущелью и составляет границу между уездом и Лорийским приставством. Контора подрядчика Демосси и другие жилые домики, где имеется кухня, мастерские и хозяйственные амбары, находятся в пределах уезда, а бараки, где живут рабочие, разбросаны на довольно значительном расстоянии и расположены в пределах Лорийского приставства.

2-е. Вся линия строящейся железной дороги в вверенном мне уезде и, насколько мне известно, в Карсской области, всего на расстоянии 160 верст, вверена попечению 3—4 унтер-офицерам-жандар-

мам. Хотя на эту строящуюся линию железной дороги и назначен капитан Остромысленский, но он почти все время болел, а в последнее время (более месяца) выехал из города Александрополя и неизвестно, где находится, на место же его никто не назначен, а потому, как изволите видеть, вся линия дороги с массою рабочих, подрядчиков, рядчиков и пр. предоставлена усмотрению унтер-офицеров.

3-е. Просьба рабочих об удовлетворении их заработанными деньгами оставлялась по четыре месяца без всякого внимания и исполнения теми, кому ведать это надлежало. Справедливые требования рабочих, с наступлением холодов, когда легкий рабочий стал мерзнуть, сделались настоятельными, и затем перешли в неудовольствие, рабочие стали роптать и давно проявили склонность сделать беспорядок, но все это скрывалось, и когда 2 декабря подрядчик, рассчитывая поденных рабочих, оставил без удовлетворения артели турецкоподданных, а их было четыре, и сам 3 декабря оставил бараки Заманлу и возвратился в с. Б. Караклис, обнадеев рабочих, что на другой день рассчитает их, и на другой день приказчик подрядчика Демосси некто Шуйшель обнадеежил тех же рабочих, что инженер Якшич принесет деньги, что артели рабочих, увидев себя обманутыми, произвели еще 3 декабря первый беспорядок, выбив камнями окна в здании конторы. Но этот первый беспорядок не только не был принят в соображение инженером Пузановым и подрядчиком, но этот случай был

открыт от полиции инженером, подрядчиком и унтер-офицером Алексеенко.

4-е. 4-го декабря прошло тихо, но в этот день уходит из барачков и приказчик подрядчика Шуйшель, а 5 декабря прибыл в бараки начальник 3-го участка дороги инженер Якшич с инженером Герер. Инженер Якшич явился в бараки в то самое время, когда артели рабочих ждали его, а с ним ждали получить расчет. Но каково же было положение рабочих, когда их надежда — инженер Якшич не оправдал их надежды, сказав окружившим его артелям, что они получают расчет через неделю. Услыхав такой ответ, толпа рабочих устремилась к другому зданию, в котором помещалась на этот раз контора и снова начала бить камнями стекла. На балконе этого здания находилось 8 человек казаков Хоперского полка и сторож подрядчика Демосси, Дударов, а жандарм Алексеенко оставался перед балконом, уговаривая толпу прекратить буйство, но внезапно, через его плечо, раздался выстрел, после которого толпа отхлынула назад, а 3 человека раненых остались на земле. Толпа бушевавшая, увидев, что инженер Якшич и Герер бегут с места присшествия, догнала их, без всякого насилия вела к месту, где оставались раненые, прося их выдать виновника раненых, но в это время урядник Хоперского полка вывел г. Якшича из толпы и взял его под охрану, жандарм же Алексеенко распорядился виновника связать и под караулом отправить в сел. Б. Караклис, объявив

толпе о своем распоряжении, после чего толпа за- тихла и разошлась.

5-е. Какие порядки существуют по линии доро- ги можно усмотреть из того, что, по засвидетель- ствованию жандарма Алексеенко, по уходе из бара- ков Заманлы подрядчика и его приказчика, он, жандарм Алексеенко, вместе с урядником Хопер- ского полка 4 декабря раздавали некоторым рабо- чим часть их заработанных денег.

6-е. Как известно уже, что 5-го декабря произо- шел крупный беспорядок и были 3 человека ране- ны; из протокола пристава и из распросов мною на месте подрядчика и других лиц оказалось, что 7 декабря все произведшие беспорядки артели бы- стро были рассчитаны и выбыли на родину, и в этот день, когда были рассчитаны артели, жандарм Алексеенко посылает телеграмму товарищу про- курора. Видимо, что запоздалое донесение жан- дарма о происшествии бывшем 5-го декабря, было рассчитано на то, чтобы к приезду меня и товарища прокурора артелей рабочих на месте не было. В подтверждение справедливости высказанного и то- го, что вообщем принимал меры каждый, кто мог, с одной стороны, скрыть происшествие, а с другой— пресечь пути к раскрытию всех обстоятельств как предшествовавших, так и сопровождавших его, ука- жу на инженера Пузанова, который, получив 5-го декабря служебную записку от инженера Герера из барака Заманлы о беспорядках и о раненых там трех рабочих, телеграммой 5-го декабря на мое имя просил вооруженного содействия только освобо-

дить из осады инженеров Якшича и Герера, умышленно скрыв от меня как самое происшествие, так и раненых, и только 7 декабря, когда рабочих рассчитали и последние ушли, жандарм телеграфировал о происшедших беспорядках и последствиях их.

7-е. Никто из инженеров ни в какой осаде не был, и сообщение об этом является фальшивым страхом. Если бы толпа желала выместить на инженерах и на живущих в бараках близких подрядчика, то она не ограничилась бы битием одних стекол в конторе, а произошло бы нечто ужасное и потрясающее, так как толпа, по заявлению очевидцев, состояла из 300 человек. Все, с кем мне ни приходилось говорить о положении дел и о бушевавших, отзывались об них с особой похвалой. Мне говорили инженер Якшич, железнодорожный врач Векилов, подрядчик Демосси, его приказчик, много других рабочих и некоторые жители селения Караклис, что рабочие турецко-подданные люди честные, трудящиеся, тихого нрава и очень хорошие каменотесы. Конечно, все эти поздно расточаемые похвалы могут служить укором всем тем, которые своим несправедливым отношением к таким рабочим вызвали их на возмущение.

8-е. Не могу пройти молчанием, что инженер Якшич и подрядчик Демосси решительно теряются и никак не могут найти причину, почему возмутились артели, а между тем артели возмутились вследствие неполучения ими заработанных денег с 10 августа, и инженер Якшич, обязанный следить за удовлетворением подрядчиками рабочих, объяснял

мне, что два подрядчика его слушают и он наблюдает, чтобы они своевременно рассчитывали рабочих, подрядчик же Демосси слушать его не хочет, и он с ним ничего поделать не может.

Если на другой день после происшествия могли рассчитать артели и отправить их по домам, то задержка расчета артелей является простым желанием и инженеров и подрядчиков всеми правдами и неправдами удержать на линии рабочих, которые, вследствие безучастного к ним отношения всех служащих по линии дороги и задержки подрядчиками расчетов, бегут с работы, оставляя свои заработанные деньги у подрядчиков, а линия дороги остается без рабочих.

9-е. Несвоевременные расчеты рабочих происходят от того, что подрядчики не капитальные люди и не располагают свободными деньгами; между тем обмер работ, за которые подрядчики должны получить квитанции и по ним деньги, делается инженером в два-три месяца один раз и это происходит от того, что инженер не принимает работу, ждет пока осядет насыпь и на ней будут сделаны правильно откосы и пр., а для осадки насыпи требуется время, дожди и пр., а рабочие все это время не получают расчета.

Все изложенное в дополнение телеграммы от 9-го декабря имею честь донести Вашему сиятельству.

Приложение протокола пристава 1-го участка
Подлинный подписал полковник Столчинский

Верно: правитель канцелярии эриванского
губернатора

(подпись)

ЦГИА ГрузССР, ф. 39 с., д. 126. лл. 15—19.

3. ПРОТОКОЛ ПРИСТАВА I УЧАСТКА АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА О ВОЛНЕНИЯХ СРЕДИ РАБОЧИХ В ЗАМАНЛУ

6 декабря 1896 года

1896 года, декабря 5 дня, 7 часов вечера, ст. Гамзачиман. Полицейский пристав 1-го участка Александропольского уезда, бывши на станции по делам службы получил сведение от его превосходительства г. карсского губернатора, ехавшего со станции Караклиса чрез ст. Гамзачиман в Дилижан, что в Караклисе рабочие железной дороги задержали инженеров, почему тотчас же отправился в Караклис, куда прибыл в 10 часов вечера, и от местного старшины Абоева, собравшегося ехать, вследствие телеграммы господина уездного начальника Стопчинского, на местопроисшествие в ур. Заманлы, где произошел случай над инженерами,—узнал, что рабочие на участке подрядчика Демосси в 17 верстах от Караклиса задержали двух инженеров Якшича и Герера в бараках Заманлу и что для оказания им помощи от осады рабочих уехал на место урядник земской стражи Караклисского поста со всадниками и помощником старшины по сел. Караклис. Вследствие чего

и пристав в то же время отправился на место происшествия и на дороге между селением Караклисом и селением Ягублы встретил инженеров Якшича и Герера, которые мне объяснили, что рабочие разошлись по баракам, и они освободились от их осады, возвращаются в селение Караклис. Дорогой до Караклиса они мне объяснили, что они в Заманлы прибыли днем сего числа, где их рабочие рядчиков подрядчика Демосси Шакрыр-Амрулах оглы и Мустафы Чил оглы окружили, требуя деньги за работы, произведенные по железной дороге, причем во время шумных требований и буйств со стороны рабочих чопар подрядчика Демосси (осетин) навел ружье и выстрелил в рабочих, поранив одного рабочего тяжело, а двух легко. Тяжело пораненный по распоряжению их и врача Векилова доставлен в Караклис в железнодорожный приемный покой. Чопар подрядчика Демосси доставлен тоже в Караклис и арестован.

В 11 часов ночи житель сел. Караклис (караульный бараков подрядчика Демосси в Заманлах) Арменак Арзуманов объяснил, что на участке подрядчика Демосси рабочие вследствие неполучения за работы денег бунтуют с 1-го декабря. Тесть подрядчика Демосси, он же и счетовод по конторе — Шуйшель, говорил рабочим, что кто из них едет домой, то пусть едет с ним Демосси в Тифлис, и там получит деньги, а нет, так ожидайте пока через 5 дней получат из Тифлиса деньги. Рядчики подрядчика Демосси турецко-подданные Шакрыр Амрулах оглы и Мустафа Чиль оглы, по наущению

коих, как объяснил инженер г. Якшич, рабочие их производили бунт в Заманлах, объяснили 1-й, т. е. Шаляр Амрулах оглы, что он у Демосси работает на дороге в Заманлах 13 месяцев, имея рабочих 50 человек; в счет заработанных денег получил в Заманлы из лавки Демосси разными необходимыми продуктами на сумму 7000 р. и еще причитается ему с Демосси 3588 р. Тому назад 5 дней требовал от Демосси эти деньги, но последний ему отказал, что у него нет столько денег; но между тем Демосси рассчитывал рабочих рядчиков в Шаталах Константина Кирьякова, а относительно рабочих его, свидетеля, сказал пусть рабочие поедут с ним, с Демосси, в Тифлис и там получают свои деньги. Вчера вечером рабочие свидетеля, а равно и рядчика Мустафы Чиль оглы, заметя, что Шуйшель раздает своим рабочим деньги, пристали к ним, обоим рядчикам, с требованием о выдаче им денег, вследствие чего они обратились с просьбою о деньгах для расчета рабочих к Шуйшелю, и последний им сказал, что сего числа придет инженер Якшич и принесет деньги, кои и будут им разданы; в это время при Шуйшеле в конторе были два жандарма, которые подтвердили слова Шуйшеля, что деньги для рабочих принесет г. Якшич. На основании чего рабочие до 80 человек ночь на сие число провели около конторы в ожидании денег от г. Якшича. Утром сего числа в 11 часов дня пришел г. Якшич и г. Герер, по поводу чего собрались в конторе все рабочие, числом около 300 человек, и требовали от Шуйшеля деньги, но он указал на

г. Якшича; последний объявил, что денег у Демосси нет, надо обождать шесть дней, и вышел из конторы; половина рабочих шла следом за ним к Шагалам, а другая половина окружила их рядчиков требуя деньги, причем стала бить стекла в окнах конторы Демосси, во время чего чопар Демосси (осетин) произвел выстрел в рабочих и поранил трех рабочих, из коих один Мустафа Чиль оглы поранен тяжело. Инженер г. Якшич при виде оружия у чопара говорил ему не стрелять, но он не слушал и выстрелил. После выстрела г. Якшич и Герер хотели уйти, но рабочие их остановили, требовали чопара, чтобы его убить за поранение трех рабочих, но они, рядчики, уговорили своих рабочих, чтобы обратиться к помощи законно, рабочие их послушались и все разошлись.

Рядчику Мустафе Чиль оглы подрядчик Демосси при Шуйшеле и при жандарме три дня тому назад дал 600 р., остался должным 2909 р. Рабочие его все хотят идти домой, и он не может их рассчитать, так как Демосси не делает с ним расчета.

Римский гражданин Карл Антонович Шуйшель объяснил, что 1-го и 2-го декабря подрядчик Демосси рассчитывал своих поденных рабочих и рядчиков по 1-е ноября, 3-го декабря ушел в Караклис за деньгами, чтобы выплатить рабочим деньги по 1-е декабря, а в конторе Заманлы остался он, Шуйшель, подводить расчеты рабочим при жандармах Русине и Алексеенко. 4-го декабря было тихо, а 5-го декабря началось требование рабочих о деньгах, окружили контору и инженеров г. Якшича и

Герера, делая им угрозы. 3-го декабря рабочие в конторе камнями и палками разбили рамы, размахнулись палкой на него, Шуйшеля, но не ударили; у двери конторы стоял казак, а в конторе при Шуйшеле был уполномоченный Демосси — Луидже-де-Гасперо. Сторож порохового склада и двора при конторе Демосси Ханджари Дударов ружье какой-то американской системы получил от Демосси в августе месяце сего года для личной обороны, оно теперь у жандарма Алексеенко; Дударов и 4 казака 5 декабря стояли у дверей конторы, чтобы пропускать рабочих для получки денег, но во время нападения рабочих казаки с балкона конторы успели соскочить, а Дударов остался один и при натиске рабочих, чтобы проникнуть в контору, произвел выстрел в рабочих ради своей защиты, он, Шуйшель, был в это время в конторе, а инженеры, г. г. Якшич и Герер, стояли во дворе под охраною 12 человек казаков. Рабочие силлись ырвать Дударова, с намерением убить. Он, Шуйшель, жандарм Алексеенко и рядчик Ахмед Телли оглы уговорили рабочих, что Дударова арестовали и сейчас с 4-мя казаками отправят в Караклис. Рабочие после того успокоились и отказались от своего намерения, а Дударов был отправлен. Во время бросания камней рабочими в контору камень попал в голову старшему казаку Науменко, коему фельдшер Константинов сделал перевязку, а у одного из казаков брошенным камнем попорчена казенная берданка.

Ко мне, приставу, пришел посланный от инжене

ра г. Якшича Мелик-Капланов узнать, когда я поеду в Заманлы, т. к. будто бы по предположению г. Якшича утром сего числа будут в сборе рабочие и возобновят буйства,— на что ответил г. Якшичу через того же посланного, что я имею отправиться в Заманлы в 10 часов дня. Вскоре после ухода Мелик Капланова пришел ко мне инженер г. Пузанов и сказал, что получено сведение о намерении рабочих сего числа явиться в Караклис и разнести управление начальника участка г. Якшича, по поводу чего и просил сходить с ним к г. Якшичу, почему тот час же отправился с г. Пузановым к г. Якшичу, и последний мне предъявив только что полученное им из Заманлы извещение техника Васильева, что рабочие сего дня собираются прибыть в Караклис с намерением разнести контору. Г. Якшича, просил телеграфировать о высылке в Караклис военной силы. Сочтя эту меру преждевременной, я несколько не медля отправился в Заманлы с урядником земской стражи Караклисского поста и тремя всадниками Хачатуром Априковым, Калустом Оганесовым и Абрамом Крикоровым, а в Караклисе на всякий случай приказал старшине Абоеву учредить из нескольких благонадежных лиц дневной караул в предупреждение всякого сборища рабочих у конторы г. Якшича. Перед отъездом в Заманлы старшина Абоев мне доложил, что подрядчик Демосси два дня тому назад просил у него 6000 р. на 1 месяц, но он, Абоев, ему в этом отказал. Тогда Демосси по просьбе и ручательству г. Якшича взял 3000 р. у жителя сел. Караклис Геворка Эдизяро-

на. Затем сего числа 6-го инженер г. Пузанов чрез жителя сел. Джелал-оглы Ерванда Акопова (служащего техником в Налбанде) просил у него, Абоева, дать на 7 дней под билеты 3000 р. для передачи Демосси, но Абоев отказал. После того Аковов сего же числа, по предложению г. Пузанова, для Демосси собрал в Караклисе 1275 р., а именно: от Александра Абоева 400 р., Еремии Налбандова 400 р., Александра Налбандова 266 р. и Баграта Налбандова 210 р. Еще взято от своих подрядчиков Султанова и других, но сколько, неизвестно.

Во время моего приезда из Караклиса к Заманлам на дороге в 3-х верстах от Заманлы мною в час дня сего числа была встречена партия рабочих в 50 человек рядчиков Шякара Амрулаха оглы и Мустафы Чиль оглы. Рабочие эти на вопрос, куда идут — ответили, что в Караклис для получения денег. Еле я их уговорил вернуться в Заманлы, обещав им помощь содействием к получению денег и рассмотреть их рабочие книжки, чтобы выяснить, сколько кому причитается заработанных денег. Они послушали меня и вернулись. В Заманлах в 2 часа дня мною в присутствии находившегося там Лорийского пристава был составлен список рабочих, который при сем прилагается, а затем, по водворении полного спокойствия в среде рабочих, приступлено было к негласному дознанию по поводу возникшего накануне беспорядка со стороны рабочих в конторе Демосси, причем оказалось по объяснению урядника казаков Хоперского полка Санькова в Заманлах и в 6 верстах ниже по до-

роге к сел. Шагалы по распоряжению Лорийского пристава при конторах подрядчиков Демосси и Банича тому назад три месяца поставлено 9 казаков и один урядник сказанного полка. Урядник Сальков с 4-мя казаками находится при конторе подрядчика Банича и 5 казаков в Заманлах при конторе Демосси. Деньги Шуйшель в Заманлах начал раздавать со 2-го декабря, но для всех рабочих денег не достало, и сам Демосси потом из Заманлов ушел в Караклис, чтобы достать денег, рабочие же стали еще 2-го числа настойчиво требовать расчет за 3 месяца и более. При раздаче Шуйшедем денег рабочим у дверей конторы по приказанию его стояли 3 казака, чтобы не пускать всех рабочих в контору; рабочие же, выйдя из терпения от неполучения денег, стали камнями и палками бить окна и палкой ударили казака Науменко, другой казак Венюков вбежал в контору к Шуйшелю для его защиты, так как рабочие имели намерение его побить за то, что он своим поденным рабочим роздал деньги, а рабочим рядчиков в даче денег отказывал. Казак Венюков, хотя в конторе запер двери, но рабочие продолжали бить камнями окна и дверь. Казаки же Науменко, Панченко и Колченко от конторы отступили к своему бараку (3 саж. от конторы), во время чего 6 человек рабочих у казака Науменко хотели вырвать ружье, но казак Панченко отбил их, и тогда все три казака вошли в свой барак и заперли дверь. Между тем рабочие ломились к казакам в окно, но казак Науменко, чтобы их напугать и заставить разойтись от конто-

ры, выстрелил вверх. Рабочие испугались, отошли в сторону. После того казак Науменко послал казака Панченко в контору подрядчика Банича за урядником Саньковым. В 4 часа дня 2-го декабря урядник и два казака: Кирьяков и Никулин прибыли в Заманлы, рабочие тогда не бунтовали. Ночью на 3 декабря Шуйшель ушел в Караклисискать денег, а жандарму Алексеенко передал сколько-то денег, чтобы раздавать постепенно поденным рабочим Демосси деньги. Утром 3-го числа жандарм Алексеенко и урядник Саньков раздавали деньги, причем 3 казака стояли у двери конторы, чтобы не толпились рабочие, но последние видя, что поденным Демосси дают деньги, а им рабочим от рядчиков не дают — бросились в контору. Жандарм едва успел собрать деньги и прекратить раздачу их. Потом он, Алексеенко, запер окна и двери конторы, вышел вместе с урядником на улицу, где уговорили рабочих, и последние послушали и ушли от конторы в ожидании, что Шуйшель к обеду принесет деньги. В полдень урядник Саньков узнал, что идет Шуйшель, почему послал ему навстречу 4 казаков: Колченко, Курьянова, Никулина и Венюкова. Шуйшель, узнав от казаков о бунте рабочих, испугался, но казаки его дорогой охраняли и до конторы дошли с ним благополучно. В конторе Шуйшель до вечера проверял книги и некоторым рабочим раздавали деньги, то же делал 4-го числа и 5-го до 11 часов дня; потом не хватило у него денег и раздача прекратилась. В 12 часов дня в контору пришли из Караклиса инженеры:

Якшич и Герер; все рабочие кинулись к г. Якшичу с жалобой, что не дают денег, но он упрашивал их подождать, доказывая, что сейчас у Демосси нет денег, он поедет в Тифлис и непременно к воскресенью привезет деньги, и что он, Якшич, дал в Тифлис телеграмму, причем просил рабочих: «пожалуйста, подождите получения денег», рабочие, не поверив словам г. Якшича, бросились в контору. Урядник на балконе поставил всех казаков, около коих был сторож Дударов, рабочие же лезли и бросали камни в контору, причем казаку Науменко в голову ударили камнем, а казаку Кирьякову камнем слегка ушибли колено. Один из рабочих ударил Дударова камнем в грудь, а другие двое рабочих хотели отнять у него ружье, но Дударов успел произвести выстрел, поранив троих рабочих, из коих один, тяжело пораненный, упал на землю и стал кричать. В это время Дударов бросился в контору к Шуйшелю, запер дверь и вместе с Шуйше-лем спрятался под койкой, а г. г. Якшич и Герер от конторы побежали вниз по речке Заманлы, но из рабочих около ста человек тотчас же их догнали и привели к пораненному. Г. г. Якшич и Герер были очень испуганы, и от толпы рабочих их освободил урядник Саньков и привел их к казакам, которые тогда стояли шеренгой и охраняли потом г. г. Якшича и Герера. Рабочие просили арестовать Дударова, почему он и был арестован и тогда же доставлен в Караклис с 4 казаками, после чего со стороны рабочих водворилась тишина. Доверенный Демосси Луи-де-Гасперо объяснил, что Де-

мосси из Заманлы ушел в Караклис 3-го числа, чтобы ехать в Тифлис за деньгами, с ним хотели идти в Тифлис и рабочие, чтобы там получить расчет и отправиться на родину. Всего для расчета рабочих у Демосси не доставало 3158 р., и из-за этих денег 5-го числа произошел беспорядок со стороны рабочих.

С п и с о к

рабочих, не получивших с 10 августа заработанных денег.
Рабочие рядчика Шакияра Амрулах оглы,
турецко-подданные

1. Магомед Каре Бакир оглы	46 р.
2. Юнус Кара Гасан оглы	57 р.
3. Гасан Бемар оглы	50 р.
4. Алли Сени оглы	56 р.
5. Мамед Юсени оглы	55 р.
6. Сулейман Асим Чаба оглы	33 р.
7. Ибрагим Аджи оглы	51 р.
8. Мамед Литу оглы	35 р.
9. Али Осман Фурзин оглы	51 р.
10. Магомед Юсуф оглы	39 р.
11. Осман Куру Махмуд оглы	23 р.
12. Усейн Дочали оглы	82 р. 70 к.
13. Мамед Канчи оглы	60 р.
14. Мамуд Куру Хасан оглы	63 р.
15. Аз Вактан оглы	32 р.
16. Омар Мамед оглы	64 р.
17. Али Пачали оглы	88 р.
18. Ало Осман Ибрагим оглы	33 р.
19. Мустафа Шоман оглы	62 р.
20. Гасан Адоки оглы	50 р.
21. Али Пибур оглы	60 р.
22. Исмаил Ибрагим оглы	43 р.

23. Ибрагим Муси оглы	55 р.
24. Исмаил Омар оглы	65 р.
25. Исмаил Матевели оглы	32 р.

Рабочие рядчика Мустафы Чили оглы

1. Исмаил Туфан оглы	58 р.
2. Али Чамкир оглы	72 р.
3. Сане Янчо оглы	51 р.
4. Мустафа Зульфиках оглы	53 р.
5. Айтарис Чоль оглы	47 р.
6. Мамуд Расул оглы	9 р.
7. Гасан Чебно оглы	20 р.
8. Али Кучик оглы	38 р.
9. Хасан Махмуд оглы	60 р.
10. Мустафа Кучик оглы	53 р.
11. Якуб Корта оглы	32 р.
12. Усейн Кара Махмуд оглы	61 р.
13. Махмуд Кондо оглы	52 р.

Жители селения Когос Лорийского приставства

1. Левон Габоев за 1 месяц	30 р.
2. Яни Тапихов за 1 месяц и 5 дней	35 р.
3. Лаврентий Потов за 1 месяц и 5 дней	28 р.
4. Георгий Потов за 33 дня	34 р.
5. Дмитрий Киряков за 11 дней	11 р.
6. Иракло Атлистов за 14 дней	14 р.

В 6 часов вечера сего же 6 числа жандарм в Заманлах, только что прибывший из Караклиса, Алексеенко, доложил мне, что подрядчик Демосси учинит полный расчет рабочим 7 сего декабря. По осмотру в Заманлах в присутствии урядника Ка-

раклисского поста Гачаева и всадника Хачатура Анрикова оказалось, что в бараке казаков в окне выбита рама и стекла в конторе Демосси, в двух окнах побиты рамы и стекла и в казарме Демосси побиты в окне стекла, постановлено: об изложенном записать в протокол, который передать заведующему Бамбакским следственно-мировым участком, а копию представить в Александропольское уездное полицейское управление, что сим и исполняется; причем донести, что в настоящее время как в Караклисе, так и в Заманлах рабочим разъяснено, что они все будут удовлетворены подрядчиком Демосси причитающимися им деньгами, так как, по собранным мною сведениям, Демосси собрал необходимую для этого сумму денег. Подлинный поднсал пристав 1-го участка Васильев. № 4651, 6 декабря 1896 года, 3 часа ночи на 7-е декабря, сел. Караклис.

Верно: правитель канцелярии эриванского губернатора

(подпись)

ЦГИА Груз. ССР, ф. 39, д. 126, лл. 20—29.

**4. ТЕЛЕГРАММА УПРАВЛЯЮЩЕГО ЭРИВАНСКОЙ
ГУБЕРНИЕЙ ДИРЕКТОРУ КАНЦЕЛЯРИИ ГЛАВНОНА
ЧАЛЬСТВУЮЩЕГО ГРАЖДАНСКОЙ ЧАСТЬЮ НА
КАВКАЗЕ О ВОЛНЕНИЯХ СРЕДИ РАБОЧИХ
В ЗАМАНЛУ**

8 декабря 1896 года

Из Эривани — Тифлис директору канцелярии. Рабочие железнодорожного подрядчика Демосси, требуя окончательного расчета, произвели большие беспорядки, напав на контору, трое рабочих ранены. Подробности пока неизвестны. Уездный начальник с прокурором выехал Караклис.

Накашидзе

ЦГИА Груз. ССР, ф. 39, д. 126, л. 5.

**5. ТЕЛЕГРАММА ПОДПОЛКОВНИКА РОБУКА
О ВОЛНЕНИЯХ СРЕДИ РАБОЧИХ
В ЗАМАНЛУ**

8 декабря 1896 года

Петербург, помощнику шефа жандармов. Копия начальнику штаба корпуса жандармов департамент полиции. Тифлис, главноначальствующему гражданской частью на Кавказе.

7 сего декабря на строящейся Тифлис-Карсской линии пункт Караклисы рабочие в числе 300 человек произвели беспорядки, после удара сторожа палкою по голове подрядчик Демосси приказал стрелять сторожу, в результате один рабочий ранен тяжело, два рабочих ранены легко выстрелами из ружья, причины беспорядка, задержание и неточный расчет, расследование причин беспорядка производится, порядок восстановлен.

Подполковник *Робук*

ЦГИА Груз. ССР, ф. 39, д. 126, л. 8.

**6. ТЕЛЕГРАММА УПРАВЛЯЮЩЕГО ЭРИВАНСКОЙ
ГУБЕРНИЕЙ ТИФЛИС, ГЛАВНОНАЧАЛЬСТВУЮЩЕМУ
ГРАЖДАНСКОЙ ЧАСТЬЮ НА КАВКАЗЕ О ВОЛНЕНИЯХ
РАБОЧИХ В ЗАМАНЛУ**

Дополнение телеграммы 8 декабря партия турецко-подданных, работавшая Лорийском приставстве подрядчика Демосси, не получая с 10 августа денег, долго обманываемая обещанием скорого расчета, осадила контору Демосси. На границе Александропольского уезда разбила камнями окно, легко ранила камнем одного казака. Сторож конторы выстрелом толпу ранил тронх, одного тяжело, раненый помещен железнодорожную больницу. Бушевавшая партия быстро сосчитана выбыла на родину. На линии все тихо.

Управляющий губернией
Князь *Накашидзе*

ЦГИА Груз. ССР, ф. 39, л. 126, л. 10.

7. ИЗ ДОКЛАДНОЙ ЗАПИСИ ВРАЧА III УЧАСТКА
УПРАВЛЕНИЯ РАБОТ ПО СООРУЖЕНИЮ ТИФЛИС-
КАРСКОЙ Ж. Д. ВЕКИЛОВА НАЧАЛЬНИКУ УЧАСТКА
О БЫТОВЫХ УСЛОВИЯХ РАБОЧИХ

6 июля 1896 года

4 и 5 июля сего 1896 года мною были осмотрены бараки рабочих, лавки и пекарни по линии от Караклиса до Каменки. Причем оказалось бараки рабочих, лавки и пекарни во многих местах содержатся в высшей степени грязно, особенно у подрядчиков Асланиди, Фонтана и Банича.

Во многих местах рабочие живут очень скученно, в сырых, плохо вентилируемых землянках, совершенно негодных для жилья, последствием чего являются участившиеся в последнее время случаи заболевания тифом рабочих. Так, например, с 25 июня по 2 июля поступило в лазарет от подрядчика Банича 7 больных тифом, все они с одной партии работающих на 123 версту; партия эта состоит из 100 человек и все они живут в землянках.

ЦГИА Армянской ССР, ф. 270, д. 4, л. 255.

8. О ВОЛНЕНИЯХ СРЕДИ РАБОЧИХ В КАРСЕ

24 октября 1897 года

ИЗ СЕКРЕТНОГО РАПОРТА НАЧАЛЬНИКА
5-го УЧАСТКА УПРАВЛЕНИЯ РАБОТ ПО СООРУЖЕНИЮ
ТИФЛИС-КАРСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ НА ИМЯ
НАЧАЛЬНИКА РАБОТ

19 января 1898 года

При всех расчетах рядчиков с рабочими присутствовали жандармы и табельщик.

Из личных последних донесений видно было, что июнь и июль рядчики почти полностью удовлетворили рабочих и поэтому с начала работ до конца августа никаких претензий со стороны рабочих на рядчиков не было.

...С августа месяца до конца сентября цены, как на рабочих, так и на подводы, благодаря уборке хлеба, сильно поднялись. Рядчики, желая окончить взятые на себя работы к назначенному сроку (1 октября), не распустили рабочих, а, напротив, согласились на прибавку цены. При расплате рядчиков с рабочими после августовского и сентябрьского обмера оказалось, что рядчики не могли полностью рассчитаться с рабочими. полученными

ими за произведенные работы суммами и поэтому стали поступать жалобы от рабочих на отказ со стороны рядчиков на полное их удовлетворение.

...Ввиду того, что несколько партий рабочих подали прошение Главноначальствующему гражданской частью на Кавказе во время его проезда через город Карс, а также и военному губернатору, я настоял на том, чтобы рядчики удовлетворили немедленно тех рабочих, которыми были поданы жалобы. Благодаря этому часть рабочих была окончательно удовлетворена из причитающихся рядчикам к этому сроку платежей, а другая — настолько, что, оставив работы у рядчиков, перешла на другие заработки, согласившись получить окончательный расчет после прекращения работ рядчиками.

После последнего обмера, бывшего в первых числах октября 1897 года, все рабочие собрались в Карсе, требуя от рядчиков полного расчета. Рядчики, получив от меня сведения о количестве произведенных ими работ и причитающихся им сумм, объявили мне, что дефицит у них больше получаемой ими суммы и что они не в состоянии окончательно рассчитаться с рабочими.

...Никакие мои увещания, обращенные к рядчикам, принять причитающиеся им деньги и начать расплату с рабочими, а также обещание ходатайствовать перед Вашим высокоородием о возвращении им залогов на них не подействовали и они, считая свое положение безвыходным, ввиду угрозы рабочих, скрылись.

Таким образом, на моих руках осталась вся масса рабочих, не удовлетворенная рядчиками Эта последняя, благодаря подстрекательству отдельных лиц, начала принимать угрожающий характер.

Ни мои советы принять часть причитающейся им суммы, ни мои обещания, что в самом непродолжительном времени они будут удовлетворены и остальной суммой, если только дадут мне возможность снестись с Вашим высокородием, на них не подействовали, и они настоятельно требовали полного расчета. Напряженному состоянию толпы еще способствовало в значительной мере и то обстоятельство что, несмотря на мои протесты, судебным приставом 23 октября был наложен арест по исполнительному листу на семьсот с лишним рублей причитающихся рядчику Гинзбургу за произведенные им работы и предназначавшиеся для уплаты рабочим. Арест на эти деньги был наложен самым незаконным образом.

...Такой незаконный и, если можно выразиться, нахальный арест денег так подействовал на рядчика Гинзбурга, что он вслед за этим скрылся не будучи гарантирован в том, что и остальная причитающаяся ему сумма денег будет отобраана от него, и он поэтому не в состоянии будет рассчитаться с рабочими.

...Я вновь отношением от 23 октября 1897 г. за № 1074 сообщил судебному приставу, что на основании ст. 1964 десятого тома свода законов, где сказано: «доколь подряд не окончен никакие взы-

сканья на платежи налагаемы быть не могут», я прошу его возвратить мне 724 р. 32 к., на которые был им наложен арест. Несмотря на мое отношение деньги не были мне возвращены.

На следующий день рабочие, узнав о том, что деньги арестованы и что рядчик скрылся, открыто стали грозить мне насиллием, и вся толпа рабочих собралась на дворе конторы вверенного мне участка.

Боясь лично явиться перед возбужденной толпой и зная, на основании предыдущих моих разговоров с рабочими, что никакие мои увещевания не помогут, я решил обратиться к господину военному губернатору Карсской области, прося его оградить мою личность от насилия.

Его превосходительством немедленно был приглашен господин полицмейстер гор. Карса и ему было сделано лично распоряжение отправиться со мною в контору участка и установить среди рабочих законный порядок. Когда мы вошли во двор конторы, то оказалось, что в нем собралось около 250 человек. Господин полицмейстер начал увещевать их принять часть причитающихся им суммы из тех денег, которые находились в моем распоряжении, обещая также, что по получении мною, после моих сношений с управлением, остальной суммы, они будут по возможности удовлетворены полностью. В это время начали выделяться из толпы стдельные подстрекатели, заявляя, что им нет никакого дела до рядчиков, а что они желают получить расчет от конторы участка. Когда полицмей-

стер на это им заметил, что их действия незаконны, так как они с начальником участка не заключили никаких условий, а, напротив, нанимались к отдельным рядчикам и что по закону в случае недоразумений с рядчиками они должны обращаться в суд. Тогда один из подстрекателей заявил, что он ничего знать не хочет, а равно и все рабочие, и требуют немедленного расчета от конторы участка.

Ввиду этого полицмейстером было сделано распоряжение об аресте последнего.

Во время ареста вся толпа бросилась за полицейским, арестовавшим подстрекателя, желая его освободить, так что как полицмейстеру, так и представу и полицейским пришлось обнажить холодное оружие, чтобы не дать толпе возможности освободить арестованного. После того как арестованный зачинщик был отправлен в участок, а вслед за тем и еще несколько человек, толпа рабочих, по приказанию полицмейстера, разошлась, и таким образом порядок был восстановлен.

Вечером 24 октября господином губернатором было назначено заседание, на которое был приглашен и я. По обсуждению обстоятельств возникновения беспорядков губернатором была составлена телеграмма, посланная на Ваше имя.

...Была назначена комиссия из представителей администрации и депутатов под моим председательством для уплаты денег по книжкам рабочим несправных рядчиков.

Деньги переведенные рядчикам в июле и авгу-

сте были ими употреблены на уплату за июнь и июль месяцы. Сентябрьским переводом они уже не могли полностью удовлетворить рабочих и поэтому удовлетворили их только отчасти.

При переводе денег в октябре уже выяснился дефицит рядчиков в сумме много уже вышеуказанной. Дефицит этот накопился в продолжение двух месяцев — августа и сентября. Комиссия начала свои действия 27-го октября и окончила 6-го ноября, о деятельности комиссии имел честь представить копию доклада поданного мною Его превосходительству. Комиссией удовлетворены все законные требования личных владельцев книжек и на это израсходовано из сумм переведенных на мое имя 12215 руб. 35 коп.

ЦГИА Груз. ССР, ф. 313, д. 5, лл. 18—26.

9. ШУЛАВЕРЫ, 21-го МАРТА

(Корреспонденция «Нового Обозрения»),

Карсская железная дорога от Тифлиса до Навтлуга идет параллельно Зак. ж. дор.

...В Садахло кончается I участок.

...Работы на I участке приостановились, изредка лишь попадаются партии рабочих, но они работают как-то вяло, неохотно; чувствуется, что горячка перенеслась куда-то дальше.

...Через Шулаверы от Садахло идут партии рабочих.

Идет партия туземцев. Я остановил одного; остановились и другие.

— Куда идешь?

— В Тифлис.

— Что же вы, кончили работу?

— Нет, работы много.

— На праздники гулять идете?

— Наше селение там,— и рабочий указал рукой к Караклису,— а в Тифлис идем к подрядчику деньги получать к празднику. Уже несколько месяцев денег не дает, ждали, что к празднику привезет,— не привез.

И бедняки поплелись за 60 верст получать те гроши, которые останутся после вычета за забранные предметы первой необходимости. В других партиях рассказывали почти то же, некоторым подрядчики не выдают уже по несколько месяцев денег (одной партии 4 мес.). Все рабочие были оборваны и грязны.

К.

«Новое Обозрение», № 4204, 1896 г., 29 марта.

10. ИЗ БОРЧАЛИНСКОГО УЕЗДА

(Корреспонденция «Нового Обозрения»).

В газетах уже сообщалось об уходе отсюда, с постройки жел. дор., рабочих. Пришли они сюда сами, и это имело влияние на их заработную плату. Какие-бы условия ни предлагались нанимателем они на все вынужденно были согласны. Немалую роль в судьбе рабочих играли и следующие обстоятельства: дороговизна первых жизненных продуктов и борьба с отвесными скалами в всячем положении, в ежеминутном ожидании смерти.

Скажу два слова о подрядной системе. Сдаются работы контрагентам: контрагент с отчислением известных процентов в свою пользу, обыкновенно от 20 до 40, передает работы так называемому рядчику: рядчик этот, тоже отчисляя на свою долю известный процент, работы сдает другому рядчику, который, в свою очередь, делает то же. Таким образом, рабочие нанимаются через 6-е и 7-е руки и на долю их причитается всего-навсего лишь коп. 10—15 с условленного контрагентом рубля. Такая подрядная система дает чувствовать себя и при расчетах. Вот целой артелью выполнена известная работа и нужен расчет. Обращаются к непосред-

ственному нанимателю, но тот решительно отказывается платить, мотивируя тем, что он сам расчета не получал, и отсылает к другому подрядчику. Тот, в свою очередь, тоже отказывается платить, заявляя, что и он расчета не получал и что чуть ли сам он не голодает. Дело доходит до первоначального, главного контрагента. Это уже высшая апелляционная инстанция. Но и тут дело разрешается не в пользу нанимаемых, так как еще обмера произведенным работам не было или же потому, что контрагент желает иметь дело только с рядчиком, которому следуемые деньги, мол, уже уплачены. Остается последняя надежда на управление по стройке дороги — и вот рабочие целыми сотнями направляются в Тифлис, подавать жалобу. Но в Управлении мало им помогают. Оно, тем не менее, надо отдать ему справедливость, назначало недавно комиссию. Жаль только, что многие не в состоянии ждать результатов ее распоряжения и уходят, не получив расчета.

Несмотря на все это, мы, однако, с нетерпением ждем, когда, наконец, избавимся от наших грунтовых дорог. Весь уезд как бы мгновенно очнулся от продолжительной летаргии, закопошился, засуетился, и каждый из нас, коренных жителей, смотрит на свое будущее не так безнадежно, как это было до сих пор.

... Заговорив о местных землевладельцах, скажу два слова о дворянах — двух братьях, — которые в работах о своем хозяйстве немного пересаливают.

...Забредет ли глупая скотина какого-нибудь помещика в их имение, не разобрав межевых знаков, погонят ли скотину через их имение,— в один миг, как из земли, вырастает там вооруженная стража и весь скот пригоняется на конюшню, откуда освободить его может только порядочный выкуп.

...В прошлом году у этих самых землевладельцев подожгли 12 т. снопов пшеницы и ячменя, этот возмутительный поджог, очевидно, имел целью исключительно лишь месть...

«Новое Обозрение», № 4230, 1896 г., 23 апреля.

11. НА РАБОТАХ ПО ПОСТРОЙКЕ КАРССКОЙ ДОРОГИ

Постройка карсской железной дороги привлекла рабочих из разных, подчас весьма отдаленных, углов России и из-за границы. Тут рядом с кавказскими артелями из имеретин, армян, татар, лезгин, осетин и проч. можно встретить русских из центральных губерний, айсоров из Персии, греков из Малой Азии, итальянцев, немцев, чехов и т. д.

Такую же смесь «племен и языков» представляют и подрядчики. Вот тип русского кулака новой формации — с университетским образованием и с либеральными идеями в прошлом. Вот другой, по внешнему виду горький пьяница: напухшие веки, редкие с проседью волосы, хриплый голос — все «не в пользу его говорит»; этот подрядчик также с высшим образованием. Вот и местный князь, добродушный и простоватый: он жалеет своих обрванных и голодных рабочих, но к нему примазался ловкий компаньон, который и обделывает все дела. Далее идут подрядчики из немцев, итальянцев и т. д.

Несмотря на такую пестроту, разноплеменность и разнохарактерность всех этих подрядчиков, у всех

у них одна общая черта — это жажда легкой наживы, приведшая их сюда.

Условия для подрядчиков на постройке карской дороги вполне благоприятные и выгодные. От подрядчика требуется залог в размере 10% всей суммы взятого им подряда. Подрядчик имеет право получать ежемесячную уплату за всю произведенную им работу и 75% за поставленные им, но еще не употребленные материалы. Благодаря этому, открывается полная возможность, обладая крайне скромным капиталом и ничем не рискуя, брать большие подряды. Рабочим вперед платить не надо, а за произведенную работу управление немедленно выдает, как я уже сказал, подрядчику всю причитающуюся сумму.

Кроме того, подрядчики пользуются еще следующим доходом. Они покупают государственные процентные бумаги (4% рента), вносят их в управление по постройке дороги, и вместо них получают равную сумму деньгами, которые и пускают в оборот. Эта нехитрая операция дает им другие 4% годового дохода.

С рабочих подрядчики получают тоже хорошую долю «дохода». Вот параллель цен, получаемых подрядчиками от управления постройки и уплачиваемых ими рабочим.

За 1 кубич. сажень выемки в обыкновенном грунте подрядчики получают 2 р. 50 к., платят рабочим от 1 р. 30 к. до 1 р. 50 к.; за 1 куб. саж. выемки в скалистом грунте — 8 р., 10 р. и 13 р. 50 к. (в среднем 10 р. 50 к.), а рабочим платят — 6 р. и

6 р., 50 к.; за 1 куб. саж. оболваненного камня для замков и пр. (с доставкой на место работ) — 100 р., рабочим платят от 55 р. до 65 р.; за 1 куб. саж. буттового камня получают 15 р., платят 7 р. или 7 р. 50 к. за выемку из карьера и от 1 р. до 2 р. 50 к. за доставку; за 1 куб. саж. канавы в обыкновенном грунте — 2 р., рабочим платят 1 р. 30 к. (часто же на канавах работают поденщики по 60—70 к. в день, и тогда работа обходится подрядчику еще дешевле); за 1 куб. саж. песку — 20 р., рабочим платят от 10 до 12 руб. Подобным же образом и во всех прочих работах доход подрядчика и его «рядчиков» приблизительно такой же, т. е. равен от $\frac{1}{4}$ до половины той суммы, которую управление по постройке дороги вообще уплачивает за работы и материалы.

В общем доход подрядчика исчисляется не менее как в 20% со всей подрядной суммы. Вот примерное вычисление оборотов подрядчика, имеющего капитал, положим 10 000 руб. С таким капиталом можно взять подряд в 100 000 руб., причем 5000 (5%) вносятся как залог (другие 5000 р. в залог вычтут из платежей за произведенные работы); на оставшиеся деньги нанимаются рабочие, строится контора и т. д. Рабочих можно нанять на всю работу сразу, так как, сколько ни будет сработано, управление по постройке дороги уплачивает за всю произведенную работу ежемесячно. Срок подряда не более 2 лет, и к концу этого срока капитал подрядчика с 10 000 руб. возрастает на 20 000 руб. (20% с 100 000 р.), что составит годо-

вого дохода — 100 на 100. Это приблизительно средний доход подрядчика; отклонения от этой цифры, конечно, значительные, но и по этому расчету один подрядчик, взявший работы на 2½ миллиона, получит за свои добродетели и заботу о рабочих около 500 000 р. Не все, впрочем, подрядчики так счастливы, как этот.

Рабочие получают, конечно, несколько меньше. Поденщики берут по 60—70 к. — это норма; работающие «отрядно» зарабатывают больше; на выемках в скалах зарабатывают со своими инструментами и порохом до 3 р. и 3 р. 50 к. в сутки. Этот заработок весьма нередко не попадает в карман рабочих. Работы часто прерываются (в управлении работ не изготовят к сроку чертежей или по другим причинам), и эти перерывы отражаются только на рабочих; подрядчик все равно получит свой «доход», а рабочие не только не зарабатывают, но и проедают и пропивают в это время заработанное раньше. Подрядчики часто задерживают платежи рабочим после того, как работы все закончены. Так, перед пасхой некоторые артели получали деньги за 7 месяцев, а большинство за 3 или 4 месяца. Иногда рабочих просто обмеризают и обсчитывают, чаще всего туземцев (татар и др.), которые плохо по-русски понимают.

Вообще же рабочим жарко приходится на постройке. Все они оборваны и грязны, за исключением немцев, чехов и др. иноземцев, но их очень немного. Все они шли сюда в надежде на заработок, гонимые нуждой, но спросите русского, татарин-

на, айсора, грека, кого хотите из рабочих, и вы услышите один припев: все они ушли из дому потому, что дома трудно прокормиться; работали там, работали в другом месте, ничего не заработали и, наконец, попали сюда. Наивны их ожидания, и грустно их слушать!..

Я видел только одну довольную физиономию: недалеко от Ахталы встретился мне казанский татарин, который с трудом и большими лишениями сколотил 30 руб. и шел домой (кажется, в Тифлис) радостный и счастливый.

Питаются в общем сносно, но цены на продукты приподнятые, все выше тифлисских: сахар — 20 коп. фунт, хлеб — 1 руб. пуд, фунт — 3 коп., а местами и 4 коп.; картофель пуд — 80 к.; лоби — 2 р.; лук — 1 р. и т. д.

Но особенно скверны помещения для рабочих. Это в большинстве случаев — большие землянки без окон, с одной дверью, а иногда и без двери, а вместо нее — только круглое отверстие. При размере землянки в 6 арш. ширины, 7 арш. длины и 2½ арш. вышины в ней помещается человек 10 — 12. В гористых местах эти помещения устраиваются из камня, и тогда они бывают несколько выше внутри; вообще же и в каменных равно столько удобств и гигиеничности, сколько и в земляных. Летом с большим удобством рабочие спят на дворе; зимой поневоле приходится тесниться в землянках — и можно себе представить, что представляют собою они в эту пору!..

Вследствие несоблюдения гигиены в помещени-

их рабочих, а также трудностей работы и других причин, между рабочими сильно распространена смертность: в течение зимы появились могилки в Ахтале, в Караклисе, у Джаджура и в других местах вдоль постройки.

Способ погребения упрощенный: умер рабочий — выкапывают яму, обряжают покойника, опускают в яму «без попа, без церковного пения... без свечей... без всего, чем могила крепка», и, помолвившись, кто как сумеет, засыпают яму. Мне как-то пришлось быть на таких похоронах. Была страшная суббота, работ не было, и рабочие внимательно отнеслись к успокоившемуся товарищу: выбрали красивое место над дорогой, на пригорке, и свежую могилу кругом камнями обложили.

Немного нужно сделать, чтоб избежать и могил, и колек и всего прочего. Даже законы хорошие на этот случай написаны, и в договоре подрядчиков с управлением работ есть статьи 38, 39 и 40. Выписывают эти интересные статьи.

Вообще содержание рабочих и др. служащих, снабжение их расчетными книжками, удовлетворение их условленным жалованьем или задельной платою, устройство для них здоровых и удобных помещений и бань , наблюдение за исправностью паспортов рабочих и т. п. лежит на моей обязанности, причем за неисполнение этого отвечаю перед законом лично я (порядчик такой-то). Но в случае жалоб рабочих на неудовлетворение их заработанными деньгами, причитающимися им как непосредственно от меня

(такого-то), так и от моих рядчиков, из следующих мне платежей могут быть начальником работ задержаны соответствующие суммы, впредь до разбора претензий подлежащими властями (§ 38).

Начальник работ сохраняет право следить через подведомственных ему лиц за соблюдением гигиенических и санитарных условий относительно помещения рабочих, их пищи и т. п. и при неудовлетворительности этих условий и неулучшении их мною и т. д. (§ 39).

Мне (такому-то) предоставляется право (?) отпирать своими средствами и за свой счет заболевающих рабочих и служащих в лазареты управления работ... но на моей обязанности остается подача первой медицинской помощи заболевшим или пострадавшим, а также погребение умерших, каждого по обряду его религии (§ 40).

Нет только людей достаточно заинтересованных в исполнении этих статей; рабочие о существовании их не знают; а кто из служащих и знает об этих статьях, так не вспомнит о рабочем или рассудит, что «он же привык», стало быть, и хлопотать не о чем. Впрочем, может быть, и есть там люди с «благими порывами», да по каким-нибудь причинам им «свершить ничего не дано»... Факты же пока остаются фактами.

К.

«Новое Обозрение», № 4287, 1896 г., 22 июня,

12. ՆԱՄԱԿ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒՅՑ

Հունիսի 29-ին

Անտանեկի շոգերից հետո, վերջապես եղանակը այսօրերիս հովաքավ, երբ սկսեցին տեղալ հորդ անձրևներ: Հունձը այս տարի, շնորհիվ վերջին օրերս եկած անձրևների, շատ լավ է. հացի բերքը արևմտյան Շիրակում աչոռ է:

Կարս—Քիֆլիսյան երկաթուղու շինությունը եռանգով առաջ է դնում: Գծի վրա աշխատում են մոտ 10 000 հոգի: Տրապիզոնի նահանգից հաղարավոր հույներ թափված են այստեղ և ժիր կերպով աշխատում են: Պրանք չեն աշխատում որպես մշակ, այլ որպես վարպետ: Այդ մարդիկ, որ վարժ են որմնադիրության մեջ, շատ լավ ոռճիկ են ստանում, օրական 2—3 ռուբլի, մինչդեռ հայ մշակները մեծ մասամբ հողային աշխատանքների մասումն են գործում, ստանալով 50—70 կոպեկի Բացի հույներից կան բազմաթիվ իտալացի վարպետներ, որոնք աշխատում են Ջաջուռ գյուղի մոտ գրտնրված թոնելում: Իտալացի վարպետներն ավելի ոռճիկ են ստանում քան թե հայերը և հույները: Երկաթուղին ասում են, պատրաստ կլինի 1898 թվի սկզբին:

Բացի երկաթուղային ճանապարհների շինությունից՝ այս տարի մեր քաղաքում, Ախուրյան գետի հղերքում,

շինվում են խոշոր զորանոցներ, հեծյալ զորքերի համար: Այդ շինութիւնների վրա էլ աշխատում են բազմաթիւ հայ վարպետներ և հաղարավոր մշակներ:

Մի պարոն, Ստեփան Հովհաննիսյան, Կովկասի ուսումն. հոգաբարձուի հրամանով՝ հուլիս ամսի 1-ից բացիլ է մեր քաղաքում ուսումնարան-պանսիոն: Դա առաջին պանսիոնն է, որ բացվում է մեր քաղաքում: Վճարն է ամսական 5 ռուբլի:

Դա, իհարկե, չէ կարող բավարարութիւն տալ ուսման կարոտ հաղարավոր մանուկներին:

Շիրակեցի

«Մշակ», 6 օգոստոսի, 1898.

13. НАКАНУНЕ*

(Ованеса Туманянца)

Лето 1895 года я провел в лорийских горах. В это время только-что начались работы по проведению тифлиско-карсской железнодорожной линии, и рабочие так и кишели в лорийском ущелье.

Дело было под вечер. У порога дома дяди Ованеса, сидя на бревнах, беседовало несколько сельчан. Разговор шел о строящейся железной дороге, о том, для чего она строится, пользу или вред она сулит сельчанам, во что она обойдется, как начались работы и т. п. Дядя Несо стал рассказывать, когда и как начались работы по постройке.

— Раз я и наш Мадо выходим из лесу на поляну. Вдруг видим внизу, в ущелье, показались несколько человек в белых картузах; они стали подыматься все вверх да вверх, по реке. Я сразу же узнал, что это планщики.

— Эй, говорю, Мадо!

— Что такое?

— Тут, говорю, что-то неладно!

* Перевод сделан с рукописи.

— Чего неладно: чужестранцы, должно, заблудились,— вот и идут себе.

— Нет, говорю, тут что-то неладно! А вот, увидишь!

Идем это мы и видим, что на крыше-то мельницы какой-то белый шест торчит.

— Эй, говорю, Мадо!

— Что? — спрашивает он.

— Что, говорю, теперь видишь?

— А что такое?

— А вот, говорю, погоди немного — увидишь!

И взаправду: не прошло этак несколько дней, как пришла газета, что, мол, железную-то дорогу к нам ведут!

— Эй, говорю, Мадо!

— А что?

— Как, говорю, что! Не сказывал разве я тебе намедни!

— Что же тут плохого, что машину-то сюда везут?— обратился я к дяде Несо.

— Как что плохого? Да все плохо.

— Да что же именно плохо по-твоему? — настаивал я.

— Да все по-новому пойдет, и все не в прок!

— Почему же не в прок? Напротив, больше просвещения будет.

— Знаешь что, любезный? Все-то наше прахом пойдет, а затем-то просвещение будет или что другое — это уж в толк не возьму.

— А что ж, по-твоему — прок что ли? — вмешался в наш разговор, обращаясь ко мне, один из

поодадь сидевших сельчан,—до сих пор на своей то лошадке я извозом занимался, да кур и яйца в город возил и дом содержал, а теперь что мне прикажешь делать?

— Что ж,— ответил я ему,— и теперь вози! Теперь даже ближе — далеко незачем возить: на станции продашь!

— Как не возить! Да только, примерно сказать, кроме меня-то, вот и кум Лука возит, и Фадей возит, и Матвей возит...

— Оно и лучше,— продолжал я,— прежде пользуясь лошадкой, один яйца возил в город продавать, а теперь всякий будет продавать...

— Хорошо-то хорошо ты говоришь,— возражал мой противник,— а ты знаешь ли что? Вот у моего-то соседа Артина одна корова да пять кур; так он теперь и молоко продает и яйца продает; да еще рассказывают, что, мол, молоко-то водицей разбавляет. А дома-то больной отец выпучил глаза на потолок да и ждет, ничего не дождется: Артин-то домашних ячменем кормит, а пшеницу-то дорожным рабочим продает. Вот ты и поди!

Не успел я еще ответить, как в наш разговор вмешался и третий.

— А знаете что, братцы, как эта самая машина придет к нам да засвистит, так у нас в горах ни дичи не останется, ни зверей: все от свиста разбегутся...

— Не только дичь да звери, а я и сам пропаду,— отозвался высокорослый пастух.— Вот видит бог,— продолжал он,— как со скалы взгляну вниз

да бросятся мне в глаза те домики с красными крышами, так вот и защемит сердце. Как увижу, как те скалы переворачивают да ломают, так мне и кажется, будто евреи Христа мучают!

— Да что и говорить: конечно, хуже будет!— со вздохом отозвались со всех сторон.

В это время один из рабочих по постройке поднялся к нам из ущелья. Поздоровавшись, он обратился ко всем:

— Кто из вас продаст мне один хан* муки?

— Да ты откуда, любезный? — спросил его дядя Ованес.

— Из турецкой земли.

— Дядя Ованес, дядя Ованес! Ты бы его спросил, из какого он города, — полюболытствовал один из сельчан.

— А примерно сказать, как прозывается ваш город? — спросил дядя Ованес.

— Сиваз.

— Си-ва-з! — растянувши таинственно, повторил дядя Ованес.

— Как он сказал, дядя Ованес?

— Сиваз!

— Па, чтоб твоего покойника собаки съели! — захлопав в ладоши, захохотало несколько сельчан.

— А оттуда до нас сколько же примерно месяцев дороги-то будет, приятель? — продолжал расспрашивать дядя Ованес.

— Три месяца.

* Хан — местная мера.

-- Па-о!— единогласно воскликнули удивленные сельчане.

— Присядь-ка, любезный, присядь: откушаешь у нас чего-нибудь,— приглашал его дядя Ованес.

— Нет, спасибо, я тороплюсь, а вот кто из вас мне один хан муки-то продаст?— настаивал он.

— Эй, девки! Вынесите-ка один хан муки,— громко сказал в дверь дядя Ованес,— да поспешнее отмерьте хан-то!

Одна из тех, к кому обращался дядя Ованес, вынесла хан муки и хотела его высыпать рабочему в мешок.

— А какая будет цена?— спросил рабочий.

— Да ты ссыпай в мешок-то!

— Нет, вперед надо цену узнать.

— Да ты ссыпай,— продолжал дядя Ованес,— а потом узнаешь: коли дорого будет — опорожнить недолго.

Рабочий раскрыл мешок, девка ссыпала муку и ушла.

— Сколько же дать?— спросил рабочий и из-за пазухи достал кошелек.

— Ничего не надо, любезный, мы с прищельцев денег за хлеб не берем, мы наше добро за деньги не продаем! Кушай на здоровье!— сказал дядя Ованес и затянул свою трубку.

Рабочий немного смутился и хотя отнекивался, но так как торопился, поблагодарил несколько раз и ушел.

После ухода рабочего на минуту воцарилась тишина; затем заговорил один из сельчан:

— Намедни тоже один пришел: мацони, говорит, хочу. Девки наши дали ему мацони. Он поел да и спрашивает: что стоит?

— Что, спрашиваю, стоит?

— Да мацони!

А я ему: послушай, грек, отстань, говорю, не каркай, не то иссякнет молоко у баранов!

— Да вы чему дивитесь? Разве в городе мацони не на деньги покупают!

— Коль за деньги,—значит и у нас будет за деньги, дивиться не будем!

— Тирацу!*— обратился ко мне дядя Несо, который впервые открыл планшиков.

— Что, дядя Несо?— отозвался я.

— Ну что, видишь? Не говорил я, что с этой машиной у нас все иначе пойдет: дали ему мацони поесть, а он спрашивает, что, мол, стоит мацони — хочу заплатить!

— А как же иначе! А разве то хорошо, что всякого, кто придет — накорми да напои даром! А ты знаешь ли в который это раз приходят? Вот и намедни я одному дал хан муки,— сердито заговорил младший брат дяди Ованеса.

— Если опять придет, опять дай,— приподняв голову, невозмутимо ответил дядя Ованес.

Будь ты благословен!—заметило несколько стариков.

* Собственно-дьякон; так называет армянское простонародие всякого более или менее образованного, а главным образом — умеющего читать.

— Вот тебе и на! Они будут приходить сюда на заработки, а я им даром хлеба да яиц буду давать! Что ж, по-твоему, осел я что-ли для них?

— Да что ты, братец, что мы в долгу что ли ему? Нет, брат, теперь за все деньги будем брать. Чтобы ни захотели, сперва пусть заплатят. А кто без денег даст, чтоб ему ни дна, ни покрышки,— заголосило зараз несколько сельчан вместе.

— А вы вот что, детки: не гневайте бога, чтоб не прекратилось довольство-то наше! — с грустью промолвил один из стариков, и начали спорить... Шум и гам усиливался...

Это было при начале работ по постройке тифлисо-карсской железнодорожной линии.

Эли.

«Новое Обозрение», № 4591, 1897 г., 13 мая.

14. ШУЛАВЕРЫ, 14 НОЯБРЯ

(Корреспонденция «Нового Обозрения»)

Укладка пути строящейся карсской жел. дороги от ст. Садахло идет черепашьим шагом, хотя и производится хозяйственным способом. Земляные и каменные работы по второму участку, от 61-й до 117-й версты, совершенно приближаются к концу. Так, обход около тоннеля на 84-й версте уже почти готов; земляные работы закончены, устои мостов через реку Дебада-чай поставлены. Погода в настоящее время стоит благоприятная, рабочие руки дешевы и пр. Следовательно, медленность работ положительно непростительна. При данных условиях можно было укладывать рельсов в день не менее как на расстоянии полуверсты, так как подрядчик успевал прокладывать путь около одной версты в день. Если средняя успешность работ по укладке пути будет такая же, как теперь, т. е. по 150 саж. в день, то в г. Карс первый паровоз придет не ранее как через 2½ года, считая на остающиеся до Карса 217 верст 756 рабочих дней. Между тем, дорога должна быть готова и сдана к

1-му ноября будущего 1898 года,— обстоятельство, над которым следует призадуматься.

Нельзя не сказать нескольких слов и относительно санитарно-врачебной части на втором участке строящейся дороги. Медицинский персонал тут состоит из участкового врача и 4 фельдшеров; из последних один живет в Садахло, другой в конце участка, а участковый врач и 2 фельдшера почти безвыездно находятся в Ахтале. Имея в виду, что местность, по которой идет линия, почти до 100-й версты крайне лихорадочна, отчего заболеваемость среди рабочих здесь большая, следовало бы участковому врачу почаще выезжать на линию и подавать рабочим помощь на месте, а не приглашать их в Ахталу. Правда, иногда фельдшер, выезжая на линию, якобы для подачи помощи больным, берет с собою и лекарства, но в таком ограниченном количестве, что на первой же версте все лекарства расходуются. Благодаря этому один из лавочников вне полосы отчуждения линии, наряду с бакалейными и колониальными товарами, с успехом торгует также хинином, сдирая с бедных рабочих невероятную плату. Если принять во внимание, что на линии медицинская помощь оказывается рабочему не даром, а за вычетом 1% с получаемого им заработка, то, понятно, жалобы рабочих на отсутствие медицинской помощи вполне справедливы.

Ежедневно по линии ходит из Тифлиса и обратно материальный поезд; другой поезд балансирует путь. Между тем, несмотря на такое движение, на

протяжении всего пути не устроено ни сторожевых будок, ни телеграфа.

Поезда ходят по расписанию. Из Тифлиса материал. поезд выходит в 6 час. утра и приходит в Садахло к 12 час. дня. Отходит из Садахло в 1 час дня и приходит в Тифлис в 7 час. вечера.

«Новое Обозрение», № 4770, 1897 г., 18 ноября

15. КИРТАВА и К°

Полицейским жандармским надзором карсской жел. дороги возбуждено уголовное дело, характеризующее порядки на этой дороге.

Фабула этого дела следующая.

Был на карсской железной дороге рядчик Севастьян Киртава, ничем особенным не выдающийся, типичный железнодорожный паук низшей породы, со смекалкой, не пропускающий случая поживиться на счет кого бы то ни было. Знал он, что в конце прошлого года, вследствие жалоб рабочих на неплату им денег, главноначальствующий приказал немедленно удовлетворить жалобщиков из экстраординарных сумм. Предполагая, что после такого распоряжения управление дороги не допустит рабочих до жалоб администрации и само рассчитается с ними в случае неполучения ими денег от рядчиков, Киртава решил действовать на два фронта: ободрать рабочих и пощипать кассу.

Для начала этой кампании нужно было возбудить неудовольствие рабочих, заставить их жаловаться — и вот Киртава не заплатил им за исполненный труд и объявил, что у него нет денег. Рабочие отказались продолжать работу и обратились

с жалобой к заведующему участком инженеру; тот телеграфировал г. Вурцелю, как ему поступить, и получил по телеграфу распоряжение немедленно удовлетворить рабочих.

Этого и нужно было Қиртаве. Из денег, которые инженер заплатил рабочим, он и рассчитывал получить добычу. Расчет его был безошибочным. Қиртава получил добычу, но слишком уж откровенно, и на этой откровенности он попался.

Обращено было внимание жандарма на то, что все рабочие, получив от инженера деньги, отправлялись в духан и сейчас же оттуда выходили. Оказалось, что их привлекала в духан не водка, а восседавший там Қиртава; они несли ему добровольную дань и, исполнив эту денежную повинность, удалялись.

По-видимому, совершенно бессмысленный факт: Қиртава обидел рабочих, не заплатил им денег, а они платят ему дань, как бы премию за обиду. Но оказалось, что рабочие не могли не заплатить этой дани своему обидчику. Это была оригинальная форма борьбы за существование: без этой дани рабочие лишились бы куска хлеба, а потому и вносили ее аккуратно.

Рабочие объяснили, что тот, кто не заплатил бы Қиртаве, не получил бы работы не только у него, но и на всей линии, ни один подрядчик не принял бы его... Попасть в черную книгу Қиртавы значило лишиться права на труд.

Таким образом, оказывается, что Қиртава «не один в поле воин»: на всей линии — такие же ряд-

чки-воины, действующие против рабочих с полной солидарностью. Обиране рабочих производится не грубым насилием, не по-разбойнически, а при помощи организации, обеспечивающей принесение якобы добровольной дани в виде благодарности за прием на работу.

У Киртавы оказалось несколько сот рублей, доказавших, что он обманул рабочих, объявив им, что у него нет денег, и рабочие книжки несуществующих рабочих; по этим книжкам получал деньги сам Киртава, являвшийся при такой операции в двух лицах: рядчик Киртава выдавал деньги рабочему, а рабочий Киртава возвращал их полностью в карман рядчику Киртаве. Когда обнаружилось, с одной стороны, вымогательство денег у рабочих, а с другой — присвоение казенных денег, Киртаву арестовали.

Некоторые лица, узнав об этом, выразили негодование на то, что такая история сделалась гласной, тогда как следовало покончить ее домашним порядком, чтобы не компрометировать дороги. Они упустили из виду, что прикрывание подобных историй гораздо больше компрометирует дорогу, нежели обнаружение их. Но как бы то ни было, потушить дело оказалось невозможным: дознание было уже передано шулаверскому следователю. Киртава внес залог и выпущен на свободу. Его будут судить и, вероятно, приговорят к установленному законом наказанию, но интерес этого дела не в том, обвинят или оправдают Киртаву. Такие судебные процессы выясняют условия, создающие

данную категорию преступлений. За спиной подсудимого оказывается множество «сообщников», «попустителей» и «укрывателей», столь искусных и осторожных, что привлечь их к уголовной ответственности невозможно, а между тем без этого попустительства Киртаве не пришлось бы попасть на скамью подсудимых: он был бы лишен возможности совершить данное преступление. Процесс Киртавы даст интересные данные для характеристики порядков при постройке железных дорог. Обычно эти данные тщательно прячутся от корреспондентов и потому появляются в печати очень редко, а между тем явления в железнодорожном мире заслуживают серьезного внимания и требуют законодательного вмешательства для установления гласности. Всем известно, что закон попирается железнодорожными рядчиками и подрядчиками с невероятной дерзостью. Но откуда появляется такая дерзость и почему так редки случаи привлечения за нее к уголовной ответственности? Ведь над рядчиками стоят ближайшие начальники, за этими последними наблюдают контролеры и над всей иерархией железнодорожного начальства — управление дорогой! Все они обязаны блюсти за исполнением закона, преследовать нарушителей его, обставлять железнодорожное дело честными людьми, а между тем мы знаем, что творится при постройке и эксплуатации железных дорог.

Одна из причин, способствующих развитию железнодорожных незаконностей, заключается в неправильной постановке вопроса о гражданской и

уголовной ответственности железнодорожных агентов. Виновными всегда оказываются стрелочник, сторож, рядчик, а весь ряд наблюдавших за ними начальников признается непричастным к делу, потому что непосредственной прикосновенности к нему действительно не оказывается.

Возьмем такой пример. По ошибке стрелочника произошло крушение поезда. Должен ли отвечать за это начальник дороги? При такой постановке вопроса ответ должен быть отрицательный. Но представьте себе, что ошибка стрелочника произошла оттого, что от непосильной службы он едва стоял на ногах и не мог правильно соображать. Не очевидно ли, что при таком случае ответственность прямо падает на начальника дороги, потому что им установлено такое продолжительное время для стрелочников, при котором они лишаются возможности внимательно исполнять службу. То же самое и в историях с обсчитыванием рабочих рядчиками.

За Киртаву, конечно, не может отвечать начальство дороги, но если «Киртава» из собственного имени превращается в нарицательное, если обсчитывание рабочих является не случайным, а хроническим явлением, если рабочий, не давший взятки рядчику, не может получить работы на всей линии — то, естественно, является вопрос об отношении управления дороги к таким изумительным порядкам. О мерах, принимаемых против таких порядков, не слышно. Напротив, некоторые факты прямо указывают на пассивность, на пилатовское отношение к делу. Вспомним для примера ту исто-

рию с рабочими, которая вызвала упомянутое рас-
поряжение главноначальствующего о немедленном
удовлетворении их.

Рабочие жаловались начальнику 5-го участка,
что рядчики не платят им денег. Рядчики ссыла-
лись на то, что управление дороги не высылает им
денег для своевременной расплаты с рабочими. На-
чальник 5-го участка просил рабочих обождать и
уверял их, что они непременно получают деньги. Ра-
бочие согласились подождать до приостановки ра-
бот по случаю наступления зимы, но когда они при-
шли за расчетом, оказалось, что рядчики бежали.
Естественно, что рабочие потребовали денег от на-
чальника 5-го участка, так как он ручался за ряд-
чиков. Но тут произошло очень интересное объяс-
нение. Начальник участка объявил им, что зало-
гов рядчиков и следующих им от правления доро-
ги денег недостаточно для расплаты с рабочими,
но что он согласен заплатить часть следуемой
им суммы «из чувства гуманности и особенного снй-
схождения к их положению», а остальное пусть они
взыскивают с рядчиков судебным порядком. Рабо-
чие приехали в Тифлис, надеясь получить деньги
из управления дороги, и тоже получили совет взы-
скивать их судом. Тогда они и обратились с жало-
бой к главноначальствующему.

Эти факты, взятые мною из «Тифлисского ли-
стка», прямо указывают на равнодушие некоторых
агентов дороги к вопросу об отношениях строите-
лей к интересам рабочих и к нарушению правил

обеспечения исправной выдачи заработанных денег рядчиками.

Могут сказать, что правление дороги не виновато в том, что в рядчики нанимаются кулаки; оно не может сделать их нравственными, добросовестными людьми... Но и безнравственных людей правление дороги может и должно заставить аккуратно расплачиваться с рабочими. Быть рядчиком выгодно и в том случае, если у него отнять возможность брать взятки с рабочих. Поэтому стоит только каждое притеснение рабочих по расчету обусловить в контракте штрафом, и расчеты будут производиться правильно, так как неправильность сделается невыгодной. Подрядчик не довольствуется выгодой, получаемой от правления дороги в виде условленного вознаграждения, потому что видит полную возможность безнаказанно обирать рабочих; укравши их деньги, он может скрыться, потому что украденная сумма больше той, какая причитается ему от управления дороги вместе с оставленным залогом, а привлечения к уголовной ответственности он не боится, зная наперед, что правление дороги редко прибегает к этой мере. Начальнику 5-го участка не пришлось бы говорить «гуманности», если бы управление дороги обеспечивало денежные обязательства рядчиков по расчету с рабочими соответствующими залогами; но в том то и дело, что залогов или не берут или берут в таком размере, что рядчикам выгодно, не заплатив рабочим, потерять свои залогом. И не очевидно ли, что предоставить подрядчикам возможность обсчитывать ра-

бочих снисходительностью относительно залогов— значит косвенно брать на себя ответственность за притеснения рабочих рядчиками! Установите ответственность высших железнодорожных начальников за злоупотребления по расчетам с рабочими, и дело пойдет совсем иначе. Если бы, например, начальник 5-го участка знал, что ему придется заплатить своим содержанием за ручательство перед рабочими за рядчиков, то он, конечно, не ввел бы в заблуждение рабочих. Если бы управление дороги соблюдало правило о залогах, то рабочие немедленно получили бы заработную плату в случае бегства рядчика с следующими им деньгами.

.. Обсчитывание рабочих, строящих и ремонтирующих железные дороги, общеизвестно и практикуется на всех дорогах. Борьба против этого привлечением виновных к уголовной ответственности— невозможно... Правом искать вознаграждения судом рабочие часто не могут воспользоваться. Как они будут разыскивать скрывшегося подрядчика, чтобы предъявить иск по месту его жительства? Сколько времени пропадет у него на ведение иска,— времени, которое он не может на это тратить, чтобы не остаться без хлеба! Наконец, как мало у него шансов, при полном юридическом невежестве, выиграть дело против адвоката подрядчика! А главное то, что отсрочка получения заработной платы рабочего совсем не то, что для нас: мы всегда можем как-нибудь обойтись при помо-

щи займов или отложить удовлетворение некоторых наших потребностей; для рабочего же вознаграждение за труд есть его хлеб насущный, и отсрочить уплату — значит заставлять его жить впроголодь.

Очевидно, что нужны какие-нибудь решительные меры для ограждения интересов железнодорожных рабочих от строительных и ремонтных агентов.

В указанном выше случае вмешалась администрация и заставила управление дороги удовлетворить рабочих; но такая мера, как общее правило, невозможна; администрация узнает о таких случаях только тогда, когда притеснение достигает такой интенсивности, что рабочие не выносят ее; между тем злоупотребления указанного характера составляют обыденное явление, и рабочие поневоле терпят, чтобы не попасть в худшее положение: выгоднее лишиться части заработной платы, нежели потерять право на работу.

Необходимо законодательное разрешение данного вопроса; необходима материальная и служебная ответственность высших железнодорожных агентов за противозаконные действия низших по расчету с рабочими; необходим контроль за этим расчетом со стороны лиц, совершенно не зависящих от железной дороги... Тогда только железнодорожники поставят это дело так, что и нечистый на руку подрядчик не будет обсчитывать рабочих.

потому что это делается для него невыгодным по условиям контракта.

Такая ответственность высших начальников за действия подчиненных им лиц существует в военном ведомстве.

Иванович

«Новое Обозрение», № 4873, 1898 г., 11 марта

16. О ПОЛОЖЕНИИ РАБОТ ПО ПОСТРОЙКЕ ЭРИВАНСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ

Из Эривани сообщают «Каспию» о положении работ по постройке Эриванской жел. дороги: «К октябрю будущего 1901 года, как говорят, будет открыто правильное движение поездов по строящейся Эриванской жел. дороге. Протяжение всей линии Эриванско-Александропольской дороги, которая начинается от 65-й версты александропольской дороги и кончается селением Улуханлу, Эриванского уезда, 196 верст, от селения же Улуханлу проводится, как известно, ветвь на Эривань, длина которой равняется 13 верстам».

«На всей линии никаких трудных работ и сооружений нет, почему первоначально все думали, что к маю месяцу 1901 года непременно все должно быть готово, но на деле вышло иначе. Летом работы были приостановлены, якобы вследствие сильной жары. На самом же деле причина была вовсе не та, как выяснилось впоследствии. Рабочие отказались продолжать работу потому, что подрядчики им денег не выдавали и, когда, после долгих жалоб, некоторым рабочим удалось получить следуемые им деньги, они стали продолжать

работу. Даже теперь некоторые рабочие недовольны подрядчиком Джебелло, на которого поданы жалобы губернатору и в суд».

«Земляные работы по всей линии уже окончены, каменные же близятся к концу, так что в начале декабря ожидается окончание всех работ и останется только укладка шпал и рельсов, каковые работы предполагаются начать с первых чисел апреля будущего года».

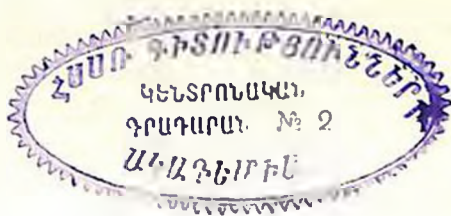
«Теперь укладка рельсов идет успешно от 65-й версты александропольской жел. дороги, где уже 21 верста готова и ходят рабочие поезда. В непродолжительном времени будет приступлено к проведению телефонной линии, что же касается здания Эриванского вокзала, то оно уже, так сказать, вчерне готово».

«Новое Обозрение», № 5554, 1900 г., 6 декабря

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մի չ շարժանի բաճարական շարժումների արտմո- բյուրից	5
Փաստաթղթեր	15
1. Донесение Тифлисского губернатора о волнениях среди рабочих на станции Ахталы при постройке Тифлиско-Кареской железной дороги. 20 апреля 1896 г.	47
2. Копия с рапорта Александропольского уездного на- чальника от 13 декабря 1896 года Эриванскому гу- бернатору о волнениях среди рабочих в Заманлу .	51
3. Протокол пристава I участка Александропольского уезда от 6 декабря 1896 года о волнениях среди рабочих в Заманлу	59
4. Телеграмма управляющего Эриванской губернией ди- ректору канцелярии Главного начальствующего гра- жданской частью на Кавказе о волнениях среди ра- бочих в Заманлу. 8 декабря 1896 года	72
5. Телеграмма подполковника Робука о волнениях сре- ди рабочих в Заманлу. 8 декабря 1896 года	73
6. Телеграмма управляющего Эриванской губернией в Тифлис Главного начальствующему Гражданской ча- стью на Кавказе о волнениях среди рабочих в За- манлу	74
7. Из докладной записки врача III участка Управления работ по сооружению Тифлис-Кареской ж. д. Ве- килова начальнику участка о бытовых условиях ра- бочих. 6 июля 1896 г.	75
8. О волнениях среди рабочих в Карсе 24 октября 1897 года. Из секретного рапорта начальника 5-го уча-	

стка Управления работ по сооружению Тифлиско-Карской железной дороги Начальнику работ. 19 января 1898 года	76
9. Шулаверы, 21-го марта 1896 г. (Корреспонденция «Нового Обозрения»)	82
10. Из борчалинского уезда (Корреспонденция «Нового Обозрения»)	84
11. К. На работах по постройке Карской дороги	87
12. <i>ბიულეტენი ბორჩალის უბანი</i> (« <i>ბორჩალი</i> », 1896 წ. 6 იანვარი)	91
13. Ованес Туманян. Накануне	96
14. Шулаверы, 14 ноября (Корреспонденция «Нового Обозрения»)	103
15. Иванович. Киртава и К ^о	106
16. О положении работ по постройке Эриванской железной дороги	116

ՎԱՐԴԱՆ ԱՎԵՏԻՍԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Вардан Аветисович Аветисян

ՄԻ ԷՁ ՀՍՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՐՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Պատ. խմբագիր Գ. Ա. Մուրադյան
Հրատ. խմբագիրներ Ռ. Խ. Մանոյան, Ռ. Ա. Շաիրեն
Տեխն. խմբագիր Մ. Ա. Կալիանյան
Նկարչական ձևավորումը Ա. Կապարյանի
Սրբագրիչներ Ա. Հ. Ալանյան, Ս. Մ. Գանիկյան

ՎՋ 01121 խհի 694 Պատվեր 1137 հրատ. №1985 Տիրաժ 1500

Հանձնված է արտագրության 3/VIII 1961 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 4/XII 1961 թ.:

Թուղթ՝ $84 \times 106 \frac{1}{22}$, տպադր. 7,5 մամ., հրատ. 3,17 մամ.,
Գինը 9 կոպ.:

ՀՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությունների
և պոլիգրաֆ արդյունարհրության Գլխավոր վարչության
Պոլիգրաֆիտմբինատ, Երևան, Տեղյան 91:

99

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0011570

ԳԻՆԸ 9 4.

A $\frac{11}{14972}$

14 7 7 2